

ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
Φυσιογνωμία, σκοποί, περιεχόμενο, νέα βιβλία,
διαθεματική προσέγγιση, ευρωπαϊκή προοπτική,
θεολογία της ετερότητας

ΣΤΑΥΡΟΥ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ
ΣΥΜΒΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ

Το μάθημα των Θρησκευτικών και οι σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους

Το μάθημα των Θρησκευτικών είναι ενταγμένο στην παρεχόμενη από την Πολιτεία εκπαίδευση και υπηρετεί τους γενικούς σκοπούς της παιδείας, σύμφωνα με το Σύνταγμα και τους Νόμους. Όπως όλα τα μαθήματα του ελληνικού σχολείου, έχει ως στόχο τη διαμόρφωση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών, συμβάλλοντας με τις γνώσεις που παρέχει στην κριτική ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, μέσα από τη γνωριμία του Χριστιανισμού, κατ' εξοχήν της Ορθοδοξίας αλλά και με την ενημέρωση και σπουδή και των άλλων ανά τον κόσμο θρησκευμάτων. Στοχεύει, ακόμη, στην καλλιέργεια του ήθους και της προσωπικότητας των μαθητών, στο σεβασμό και τη συνύπαρξη με τη θρησκευτική ετερότητα, στην έμπρακτη αλληλεγγύη. Πέρα από αυτούς τους στόχους, τα νέα διευρυμένα και βελτιωμένα προγράμματα και βιβλία της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (Δημοτικό και Γυμνάσιο) αναφέρονται ακόμη: στις προτάσεις του Χριστιανισμού στο σύγχρονο κόσμο για τη συνοχή του αλλά και στην ποιότητα της ζωής: στην ευαισθητοποίηση και έμπρακτη θέση των μαθητών απέναντι στο σύγχρονο κοινωνικό προβληματισμό για τον υπερφυλετικό, υπερεθνικό και οικουμενικό χαρακτήρα του χριστιανικού μηνύματος: στην αντίληψη για την πολυπολιτισμική, πολυφυλετική και πολυθρησκευτική δομή των συγχρόνων κοινωνιών και τέλος στη συνειδητοποίηση της ανάγκης για διαχριστιανική και διαθρησκευτική επικοινωνία.

Όπως συμβαίνει και σε κάθε άλλο μάθημα στην εκπαίδευση, τα Θρησκευτικά έχουν και καλά και προβληματικά σχολικά βιβλία. Το ζήτημα όμως που τίθεται σχετικά με τη φυσιογνωμία και το χαρακτήρα του μαθήματος των Θρησκευτικών δεν φαίνεται να αφορά τόσο τα καλά ή κακά Αναλυτικά Προγράμματα, τα πετυχημένα ή απορριπτέα σχολικά εγχειρίδια. Πρόκειται για κάτι βαθύτερο που σχετίζεται με την ίδια τη φύση και το λόγο υπάρξεως του μαθήματος. Και τούτο είναι ο δεδομένος

ομολογιακός χαρακτήρας του μαθήματος. Το θρησκευτικό μάθημα, σύμφωνα με τον ισχύοντα νόμο για την εκπαίδευση (1566/85) διδάσκει υποχρεωτικά, έστω και διευρυμένα και με ανοικτούς ορίζοντες, την ορθόδοξη χριστιανική πίστη της Εκκλησίας, επομένως για πολλούς έχει κατηχητικό χαρακτήρα, είναι μονοφωνικό ως εκ της φύσεώς του και, συνεπώς, δεν ανταποκρίνεται στην ανάγκη μιας ελεύθερης πλουραλιστικής δημοκρατικής κοινωνίας. Ασφαλώς, οι υποστηρικτές μιας τέτοιας άποψης δεν είναι βέβαιο αν γνωρίζουν ή, τέλος πάντων, ενδιαφέρονται για τους νέους σκοπούς του μαθήματος, για μια πορεία σημαντικών αλλαγών και εξέλιξης του πέρα από την κατηχητική και ομολογιακή μονοφωνία.

Οι υποστηρικτές του ομολογιακού χαρακτήρα του μαθήματος προσφεύγουν συνήθως στη συνταγματική κατοχύρωσή του, επικαλούμενοι το άρθρο 3 περί «επικρατούσης θρησκείας» και το άρθρο 16 § 2 περί «αναπτύξεως της εθνικής και θρησκευτικής συνειδήσεως» για το σκοπό της παιδείας. Η μεγάλη θρησκευτική ομοιογένεια στην Ελλάδα (97 ή 96%) του ορθόδοξου πληθυσμού αλλά και ο ισχυρισμός ότι η Ορθοδοξία αποτελεί συστατικό παράγοντα του ελληνικού έθνους φαίνεται πως είναι τα κύρια επιχειρήματά τους.

Από την άλλη πλευρά, οι επικριτές του ομολογιακού μαθήματος ερμηνεύουν διασταλτικά τις παραπάνω συνταγματικές επιταγές και μάλιστα σε συνδυασμό με άρθρο 13 § 1-2 που κατοχυρώνει το απαραβίαστο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης και την ανεξιθρησκία στην Ελλάδα. Οι επικριτές του δεν είναι απλώς μέλη της επιστημονικής κοινότητας, συνταγματολόγοι, ή απλώς ιδιώτες που καταθέτουν την άποψή τους αλλά και θεσμοθετημένα όργανα και αρχές της Πολιτείας, όπως το Συμβούλιο της Επικρατείας, η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα και ο Συνήγορος του Πολίτη. Κατά τον τελευταίο μάλιστα, το πρόβλημα του μαθήματος των Θρησκευτικών και το δικαίωμα απαλλαγής από αυτό κάθε μαθητή που απλώς το επιθυμεί απορρέει από τον «δεδομένο “κατηχητικό” και, συνεπώς, μονόπλευρο χαρακτήρα του μαθήματος αυτού» και μάλιστα ασχέτως προς το ότι ο χαρακτήρας αυτός θεωρείται «σύμφωνος προς το Σύνταγμα». Το θρησκευτικό μάθημα στη δημόσια εκπαίδευσή μας εγκαλείται ότι είναι μονοφωνικό, κατηχητικό και μονόπλευρο, προσηλωμένο στο «πίστευε και μη ερεύνα», μονολιθικό και σκοταδιστικό, «ακραία περίπτωση κατηχητισμού και θρησκευτικής ενδογμάτισης στο πλαίσιο των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης», ενώ του απαγγέλλονται πολλές ακόμη κατηγορίες. Η εικόνα αυτή του μαθήματος και κυρίως η κακή εμπειρία της διαχείρισής

του στο παρελθόν αλλά αρκετές φορές και στο παρόν, μπορούν να διαμορφώσουν νομικά ή όποια άλλα επιχειρήματα για την απαλλαγή όσων μαθητών απλώς το επιθυμούν; Πώς είναι δυνατό μια απλή δήλωση ότι δεν επιθυμεί κάποιος τη διδασκαλία του μαθήματος, δίχως καμία περαιτέρω διευκρίνιση, να μη δημιουργήσει νέα δεδομένα στη σχολική και κατ' επέκταση στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή του τόπου; Σ' ένα πλουραλιστικό και δημοκρατικό σχολείο που σέβεται την θρησκευτική ετερότητα και μάλιστα στο πλαίσιο της σύγχρονης συνείδησης της ευρωπαϊκής πολιτιστικής πραγματικότητας, η λύση δεν είναι παρά η κατάργηση του ομολογιακού μαθήματος και η μετάβαση σε ένα ουδετερόθρησκο σχολείο. Πέραν της πλήρους κατάργησης του θρησκευτικού μαθήματος που υποστηρίζεται από ελάχιστους κύκλους, ως εναλλακτική πρόταση προβάλλεται συνήθως η αντικατάσταση του ομολογιακού από το θρησκευολογικό μάθημα. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε σχέδιο νόμου της «Ελληνικής Ένωσης για τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη»(άρθρο 6), η διδασκαλία των Θρησκευτικών δεν μπορεί να έχει πλέον καμία ομολογιακή αναφορά στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση και η ύλη του προτείνεται να περιλαμβάνει απλώς μια «εισαγωγή στην ιστορία, την κοινωνιολογία και την δογματική όλων των θρησκειών. Ειδικά στο λύκειο, το μάθημα των θρησκευτικών μετονομάζεται σε θρησκευολογία»(sic).

Η διεκυστίδα αυτή γύρω από την αντιφατική ερμηνεία του Συντάγματος δεν είναι η μοναδική παράμετρος του προβλήματος. Οι σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας είναι ίσως τελικά ένας άλλος κρίσιμος παράγοντας για τη φυσιογνωμία και τη θέση του θρησκευτικού μαθήματος στην ελληνική εκπαίδευση. Στους κόλπους της εκκλησιαστικής Ιεραρχίας είναι αρκετά διαδεδομένη η αντίληψη ότι το θρησκευτικό μάθημα είναι η πιο προωθημένη έπαλξη του κατηχητικού έργου της Εκκλησίας στην ελλαδική κοινωνία. Η θέση αυτή εξηγεί και τις κατά καιρούς δηλώσεις ή και πιέσεις της επίσημης Εκκλησίας κατά της αλλαγής του ομολογιακού χαρακτήρα του μαθήματος και της μετατροπής του σε θρησκευολογικό. Από την πλευρά της η Πολιτεία φαίνεται μέχρι τώρα τουλάχιστον ότι προτιμά η ίδια να διαχειρίζεται πλήρως το μάθημα, όποιο χαρακτήρα κι αν έχει αυτό, για να μπορεί να το ελέγχει καλύτερα. Τίθεται, συνεπώς, το ερώτημα: αν και εποπτεύεται πλήρως από την Πολιτεία, ποια θα είναι άραγε η τύχη του θρησκευτικού μαθήματος σε έναν ενδεχόμενο χωρισμό Εκκλησίας και Κράτους;

Το παράγωγο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης μπορεί να αποδεχθεί την ισχύουσα ελληνική νομοθεσία για την ειδική σχέση μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα; Η προβολή νομοθετικών αξιώσεων από την πλευρά της Εκκλησίας, που συνήθισε να θεωρεί τον εαυτό της εκφραστή της ελληνικότητας του έθνους, συμβιβάζεται με τη νέα ευρωπαϊκή πραγματικότητα που ισχύει και στην Ελλάδα; Πρόσφατα, η Κοινοβουλευτική Συνδιάσκεψη του Συμβουλίου της Ευρώπης (47 χώρες) απηύθυνε Σύσταση προς τα κράτη – μέλη της, αναφερόμενη στη σχέση Εκπαίδευσης και Θρησκείας. Στη Σύσταση αυτή, γίνεται λόγος για την ανάγκη εισαγωγής στην εκπαίδευση της διδασκαλίας των θρησκειών. Ακολούθως, προτείνεται το θρησκευολογικό πρότυπο διδασκαλίας είτε έναντι του ουδετερόθρησκου είτε έναντι του ομολογιακού περιεχομένου του μαθήματος των θρησκευτικών στα διάφορα εκπαιδευτικά συστήματα. Ρητά, πλέον, ομολογείται από την Σύσταση ότι «η θρησκευτική εκπαίδευση μπορεί να έχει ρόλο-κλειδί για την οικοδόμηση μιας δημοκρατικής κοινωνίας». Επίσης, και αυτό είναι πολύ σημαντικό, η Σύσταση αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στις αξίες που προκύπτουν και τροφοδοτούνται από τις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες της Βίβλου, ενώ παράλληλα τονίζει πως οι αξίες αυτές, πολλές από τις οποίες είναι κοινές και με άλλες θρησκείες, υποστηρίζονται από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Σαφέστατα, η Κοινοβουλευτική Συνδιάσκεψη του Συμβουλίου της Ευρώπης προτείνει το θρησκευολογικό μοντέλο διδασκαλίας των θρησκειών, για να διασφαλίσει έτσι την αμεροληψία και αντικειμενικότητα στην παρουσίασή τους. Ωστόσο, η ανακάλυψη των διαφόρων θρησκειών και κυρίως των θρησκειών γειτονικών χωρών από τους μαθητές, θα γίνεται παράλληλα με τη γνωριμία της δικής τους θρησκείας. Πέρα από φανατισμούς, «ο σκοπός αυτής της εκπαίδευσης θα πρέπει να κάνει τους μαθητές...να αντιληφθούν ότι καθένας έχει το ίδιο δικαίωμα με όλους να πιστεύει ότι η δική του θρησκεία είναι η “η αληθινή πίστη” και ότι η διαφορετική θρησκεία ή η αθεΐα δεν διαφοροποιεί αξιολογικά τους ανθρώπους».

Θεωρούμε, πάντως, ότι με την Σύσταση αυτή ανοίγει μια μεγάλη συζήτηση στην Ευρώπη και συνεπώς και στη χώρα μας. Κατά πόσο είναι συμβατή η Σύσταση αυτή με το δικό μας εκπαιδευτικό σύστημα και το πρόγραμμα σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών; Μπορεί να υπάρχει μια τεχνητή ομοιομορφία και κοινή αντιμετώπιση της διδασκαλίας του θρησκευτικού φαινομένου για κάθε χώρα, ανεξάρτητα από τα ιδιαίτερα πολιτιστικά, θρησκευτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της; Είναι όντως κλειστό, κατηχητικό και μονοφωνικό το πλαίσιο διδασκαλίας του

θρησκευτικού μαθήματος στην Ελλάδα; Υπάρχει, πράγματι, έλλειψη γνωριμίας με τη θρησκευτική ετερότητα και μάλιστα με αυτήν του Ισλάμ; Τα ερωτήματα και οι θεματικές μιας σοβαρής και σε βάθος συζήτησης είναι πάμπολλα για κάθε χώρα.

Μια αναδρομή στις τεταμένες σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, από την μεταπολίτευση ως τις μέρες μας, δείχνει ότι η προοπτική του χωρισμού, αργή αλλά σταθερή, είναι πλέον η ιστορική μοίρα του Νέου Ελληνισμού. Μια τέτοια εξέλιξη θα σημάνει προφανώς και το τέλος των ιστορικών προνομίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα. και σαφώς το κλείσιμο του ιστορικού κύκλου των Θρησκευτικών ως ομολογιακού μαθήματος.

Εδώ και λίγα χρόνια έχει ξεκινήσει μια γόνιμη, καθώς πιστεύουμε, και νηφάλια συζήτηση γύρω από τη φυσιογνωμία και το περιεχόμενο του μαθήματος των Θρησκευτικών. Ποικίλες και ρηξικέλευθες προτάσεις έχουν κατατεθεί και διαλέγονται μάλιστα μεταξύ τους στην προοπτική της αλλαγής του στενού ομολογιακού παραδείγματος στο θρησκευτικό μάθημα. Στην προοπτική αυτή, ελπίζουμε στη συγκρότηση μιας νέας συνθετικής πρότασης για τη φυσιογνωμία του θρησκευτικού μαθήματος που θα έχει μια σαφέστερη νομιμοποιητική βάση και εμβέλεια. Ο *θεολογικός* και *παιδαγωγικός* του χαρακτήρας είναι δυνατό να αναπλαισιωθεί σε εντελώς νέες διευρυμένες βάσεις και αρχές, να έχει ανοικτούς ορίζοντες και να διαλέγεται με ζητήματα και προτεραιότητες που θέτει ο ραγδαία μεταβαλλόμενος σύγχρονος κόσμος και πολιτισμός.

Προς αυτή την κατεύθυνση, το θρησκευτικό μάθημα στη διδακτική πράξη θα οφείλει να υπερβαίνει το ψευδοδίλλημα μεταξύ γνώσης και βιώματος και να συνδέεται με το χαρακτήρα της παιδείας και του πολιτισμού, αναδεικνύοντας την καθολική παιδευτική του αξία. Είναι άλλο πράγμα ο εμπειρικός, ποιητικός και γενικότερα λογοτεχνικός λόγος, προσαρμοσμένος μάλιστα παιδοκεντρικά στα ιδιαίτερα στάδια ωρίμανσης των μαθητών, από την πεποίθηση πως το μάθημα των Θρησκευτικών δεν είναι σπουδή και μετάδοση γνώσεων αλλά απλώς πνευματική μύηση, δίχως γνωσιολογικό χαρακτήρα, στο υπερβατικό και εξωλογικό βίωμα της Εκκλησίας. Η διδασκαλία του, επίσης, είναι ανάγκη να ξεφύγει από τα βαρίδια του παρελθόντος όπως ο ηθικισμός, ο πουριτανισμός, ο παιδαγωγικός διδακτισμός, ο μη διαλογικός χαρακτήρας, ο εθνοκεντρισμός του. Για το σκοπό αυτό απαιτείται να μην έχει ξύλινη γλώσσα, ηθικιστική και κανονιστική εμμονή αλλά, παραμερίζοντας τον οποιοδήποτε κατηγορητικό και απολογητικό προσανατολισμό, επιβάλλεται να συνδέεται με τα

σύγχρονα υπαρξιακά και κοινωνικά προβλήματα του ανθρώπου της εποχής μας, να συναντά με σεβασμό και κατανόηση τον άλλο στο πρόσωπο του ετερόδοξου, του ετερόθρησκου, του αδιάφορου. Ούτως ή άλλως, το θρησκευτικό μάθημα αφορά μια νεωτερική φάση του θεολογικού λόγου ή της εκκλησιαστικής διδαχής και δεν συνιστά κατήχηση με την εκκλησιολογική και θεολογική σημασία.

Συνάμα, χρειάζεται να συνδέεται κατάλληλα με τη συνέχεια και την παράδοση του ελληνικού πολιτισμού, να είναι κριτικό για κάθε μορφή θρησκευτικής παθολογίας και να ανταποκρίνεται στις ανάγκες μιας ελεύθερης πλουραλιστικής δημοκρατικής κοινωνίας. Συνεπώς, δεν πρέπει να στενεύει μονόπλευρα τον ορίζοντά του σε μια εθνοκεντρική ορθοδοξία, αλλά να αποτελεί γνώση της ελληνορθόδοξης πολιτιστικής παράδοσης και κληρονομιάς. Ταυτόχρονα, είναι ανάγκη να μην έχει απλώς πληροφοριακό και ενημερωτικό χαρακτήρα αλλά να συζητά διαλεκτικά τα καίρια προβλήματα του κόσμου, του ανθρώπου και της κοινωνίας του στα όρια της ελευθερίας και του αλληλοσεβασμού. Τούτο επιτυγχάνεται δίχως να έχει χειραγωγικό χαρακτήρα, αλλά σεβόμενο κάθε θρησκευτική και πολιτισμική πολυφωνία και ετερότητα. Άλλωστε, ο δογματικός διαποτισμός δεν σχετίζεται με την υπαρξιακή ερμηνεία και κατανόηση των δογμάτων, δηλαδή της πίστης, της ζωής και της λατρείας της Εκκλησίας.

Το συνταγματικό και νομοθετικό πλαίσιο

Το άρθρο 16 παρ. 2, το οποίο προβλέπει την καλλιέργεια θρησκευτικής συνείδησης, σε συνδυασμό με το άρθρο 3 παρ. 1, αφορά κυρίως τη γνωριμία και σπουδή της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Επειδή, όμως, σύμφωνα με το άρθρο 13 παρ. 1, «Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη» και «Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη...», η θρησκευτική αγωγή υπόκειται σε απαλλαγές και εξαιρέσεις, όταν ορισμένοι μαθητές ή οι κηδεμόνες τους το επιθυμούν. Εφαρμόζοντας την συνταγματική επιταγή, το περιεχόμενο της θρησκευτικής αγωγής στη δημόσια εκπαίδευση έχει ως προσανατολισμό τη γνώση *γύρω* από την πίστη, την παράδοση, τη ζωή και τον πολιτισμό της Ορθοδοξίας, αλλά και τη γνωριμία με τις άλλες χριστιανικές Εκκλησίες, Ομολογίες και Παραδόσεις, με το θρησκευτικό φαινόμενο γενικότερα καθώς και με τις μεγάλες θρησκείες του κόσμου.

Στο πλαίσιο αυτό, οι αλλόδοξοι ή αλλόθρησκοι μαθητές έχουν, ως γνωστόν, τη δυνατότητα απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών. Οι αλλόδοξοι μαθητές,

Ρωμαιοκαθολικοί και Προτεστάντες, έχουν μάλιστα τη δυνατότητα διδασκαλίας ιδιαίτερου ομολογιακού θρησκευτικού μαθήματος σύμφωνα με το άρθρο 14, παρ. 17 του Ν. 1566/85. Οι αλλόθρησκοι μαθητές στα δημόσια σχολεία της χώρας δεν διδάσκονται ιδιαίτερο μάθημα Θρησκευτικών σύμφωνα με τη θρησκεία τους, παρεκτός των Ελλήνων μουσουλμανοπαίδων στα μειονοτικά σχολεία της Θράκης.

Ο Νόμος 1566/85 (στα άρθρα 1 παρ. 1, 6 παρ. 2 και 14 παρ. 17) εξειδικεύει τα περί θρησκευτικής αγωγής του Συντάγματος σε σχέση με την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση. Στο θεωρητικό πλαίσιο του, θέτει ως κύριο σκοπό της εκπαίδευσης «τη διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου και καθολικού ανθρώπου σε σχέση», μεταξύ άλλων, και «με την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση».

Στο άρθρο 1 παρ. 1, ο σκοπός της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης εξειδικεύεται έτσι, ώστε οι μαθητές «να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι απαραβίαστη». Ειδικότερα στο άρθρο 6 παρ. 2, επισημαίνεται ότι στο λύκειο επιδιώκεται η ολοκλήρωση των σκοπών της εκπαίδευσης, ώστε οι μαθητές, «Να συνειδητοποιούν τη βαθύτερη σημασία του ορθόδοξου χριστιανικού ήθους και της σταθερής προσήλωσης στις πανανθρώπινες αξίες...».

Παρά τον κεντρικό αυτό ρόλο της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης στη δημόσια εκπαίδευση, η θρησκευτική αγωγή δεν συνδέεται καθόλου με το κατηχητικό έργο της Εκκλησίας, αλλά αποτελεί σαφώς παιδαγωγική αρμοδιότητα και ευθύνη της Πολιτείας. Το μάθημα των Θρησκευτικών δεν αντιμετωπίζεται, δηλαδή, ως ένα ειδικό μάθημα αλλά ως ένα κανονικό μάθημα του σχολικού προγράμματος, ενταγμένο στην παρεχόμενη από την Πολιτεία εκπαίδευση. Ως εκ τούτου υπηρετεί τους γενικούς σκοπούς της παιδείας, όπως αυτοί ορίζονται από το Σύνταγμα και τους Νόμους. Η θρησκευτική αγωγή των μαθητών συνιστά όρο της ηθικής και πνευματικής τους ανάπτυξης και έχει ύψιστη παιδαγωγική και κοινωνική σημασία. Για το σκοπό αυτό, σύμφωνα με το Νόμο 1566/85 (άρθρο 24) και 2525/97 (άρθρο 7), ο καταρτισμός των Προγραμμάτων Σπουδών και των Αναλυτικών Προγραμμάτων του μαθήματος αυτού, όπως και όλων των άλλων, είναι έργο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, ως ανεξάρτητης δημόσιας υπηρεσίας η οποία υπάγεται κατευθείαν στον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.

Το νομοθετικό πλαίσιο του μαθήματος υλοποιείται στα Αναλυτικά

Προγράμματα και στο εν γένει διδακτικό υλικό του θρησκευτικού μαθήματος με τον απαιτούμενο παιδαγωγικό, επιστημονικό, κριτικό, πλουραλιστικό και αντικειμενικό τρόπο. Ωστόσο, η εισαγωγή νέων εκπαιδευτικών καινοτομιών ή δεδομένων αλλά και οι τυχόν παραλείψεις, αστοχίες ή αβλεπτήματα που είναι δυνατό να διαπιστωθούν στην πράξη, καθιστούν επιτακτική την ανάγκη αναμόρφωσης και εμπλουτισμού τους με διορθωτικές και βελτιωτικές παρεμβάσεις, ακολουθώντας ασφαλώς τις νόμιμες διαδικασίες.

Οι σκοποί και το περιεχόμενο του θρησκευτικού μαθήματος

Ειδικότερα για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, η θρησκευτική αγωγή στην Α΄ και Β΄ τάξη του Δημοτικού συμπεριλαμβάνεται στο μάθημα *Μελέτη Περιβάλλοντος* και αφορά κυρίως θρησκευτικές γιορτές και επετείους. Ως αυτοτελές μάθημα από την Γ΄ έως και την Στ΄ τάξη, οι μαθητές καλούνται να γνωρίσουν το Χριστιανισμό ως βιβλική ιστορία και βιβλικό λόγο, ως ορθόδοξη χριστιανική παράδοση, ως πολιτιστική έκφραση. Καλούνται επίσης να γνωρίσουν την πορεία του Χριστιανισμού στην ιστορία και την παρουσία του στον σύγχρονο πλουραλιστικό και ραγδαία μεταβαλλόμενο κόσμο μας. Λαμβάνοντας πάντοτε υπόψη το στάδιο της νοητικής, συναισθηματικής και κοινωνικής ωρίμανσης των μαθητών προσφέρονται, στις μεγαλύτερες τάξεις, στοιχεία και πληροφορίες για το θρησκευτικό φαινόμενο γενικότερα, για τις άλλες χριστιανικές ομολογίες και παραδόσεις, καθώς επίσης και στοιχεία για τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ. Με τον τρόπο αυτό, υλοποιείται παιδαγωγικά και διαπολιτισμικά η ευρωπαϊκή και οικουμενική διάσταση του μαθήματος.

Η διαθεματική προσέγγιση της γνώσης, που εισάγεται συστηματικά με το νέο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) και τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (ΑΠΣ) στα νέα βιβλία, και το λογισμικό του μαθήματος των θρησκευτικών στο Δημοτικό, συνιστά μια καινοτομία που τα διαφοροποιεί από τα προηγούμενα. Η εισαγωγή της στοχεύει ακριβώς στην αλλαγή φιλοσοφίας του εκπαιδευτικού συστήματος και στην προσαρμογή της μαθησιακής διαδικασίας στη διαρκώς μεταβαλλόμενη πολυδιάστατη πραγματικότητα της εποχής μας. Προς την κατεύθυνση αυτή, το ΔΕΠΠΣ και τα νέα ΑΠΣ του μαθήματος προβλέπουν μια σειρά από ενδεικτικές δραστηριότητες, τα οποία πολλαπλασιάζονται στα διδακτικά βιβλία και τα δύο λογισμικά (CD-Roms), που εισάγονται στα σχολεία από το 2006 και

αναφέρονται π.χ. σε βασικές γιορτές άλλων ομολογιών και θρησκειών, στο έμπρακτο ενδιαφέρον προς τους αλλοεθνείς ή ετερόθρησκους που έχουν ανάγκη, στην πανανθρώπινη ενότητα, στην προστασία του περιβάλλοντος, στην κοινωνική αδικία, τον φανατισμό, τον πόλεμο, την πείνα και την απανθρωπία των ισχυρών.

Στο Λύκειο βασικός σκοπός του μαθήματος των Θρησκευτικών είναι η γνωριμία με τα βασικότερα θέματα της ορθόδοξης πίστης μέσα από την λειτουργική παράδοση της Εκκλησίας, η κριτική και νηφάλια ενημέρωση για θέματα παραθρησκευτικών φαινομένων ή εξωχριστιανικών λατρειών. Ακόμη, επιδιώκεται η γνωριμία με τη θρησκεία ως πανανθρώπινο φαινόμενο, ο συστηματικός τρόπος παρουσίασης του Χριστιανισμού και ιδιαίτερα της Ορθοδοξίας, η ενημέρωση για την κριτική, αμφισβήτηση και άρνηση της χριστιανικής πίστης καθώς και η γνωριμία με τα κυριότερα θρησκευόμενα του κόσμου. Τέλος, μια σειρά από θέματα χριστιανικής ηθικής με επίκεντρο την ελευθερία, ευθύνη και ακεραιότητα του ανθρώπινου προσώπου και με κριτικές αναφορές στα σύγχρονα προβλήματα του ανθρώπου και της κοινωνίας ολοκληρώνουν τη διδασκαλία του θρησκευτικού μαθήματος στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Τα Αναλυτικά Προγράμματα καθώς και τα βιβλία του Λυκείου είναι ήδη αρκετά παλαιά. Το βιβλίο της Α΄ τάξης Λυκείου παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσχέρειες προϋποθέτοντας ότι η λειτουργική ζωή είναι γνώριμη στους μαθητές, επιχειρεί μια ανάλυση της μυστηριακής θεολογίας ενίοτε με έναν σχολαστικό τρόπο. Θα ήταν ίσως προτιμότερη μια μικρή θεολογική ανάλυση της ευχαριστιακής πράξης και εμπειρίας της Εκκλησίας – στα πρότυπα του π. Αλεξάνδρου Σμέμαν και του μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα – και της σύνδεσής της με τα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου. Το βιβλίο της Β΄ Λυκείου, το οποίο γράφτηκε σε πολύ σύντομο διάστημα, για να εξυπηρετήσει την μεταρρύθμιση του 1998, συνεχίζει να διδάσκεται μέχρι σήμερα, παρά τις θεολογικές και παιδαγωγικές του ατέλειες. Τέλος, το βιβλίο της Γ΄ Λυκείου, με τα θετικά και τα αρνητικά του, περιορίζει τα θέματα ηθικής σ' αυτή την τάξη. Είναι ανάγκη, ωστόσο, να ξεπεράσουμε την επίδραση που άσκησε η θεολογία των κλάδων στα διδακτικά βιβλία του μαθήματος και ειδικά για το Λύκειο, να προβούμε σε ριζικές αλλαγές στο αναλυτικό πρόγραμμα. Σε μια νέα προσέγγιση, το αναλυτικό πρόγραμμα του Λυκείου, αντί να περιλαμβάνει πολλές και διάφορες διδακτικές ενότητες και να διακρίνεται θεματικά με στεγανό τρόπο από τάξη σε τάξη, είναι δυνατό να ενσωματώνει πολυπρισματικά στοιχεία και να κινείται γύρω από ορισμένους θεμελιώδεις θεματικούς άξονες, όπως

Θεός, κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία, πολιτισμός. Προς αυτή την κατεύθυνση, χρειάζεται ασφαλώς να συγγραφούν και τα νέα βιβλία του Λυκείου, τα οποία και θα ανταποκρίνονται σε έναν νέο τύπο Λυκείου, απεγκλωβισμένου από την ολιστική πρόσδεσή του στις πανελλαδικές εξετάσεις.

Τα νέα βιβλία των Θρησκευτικών στο Γυμνάσιο

Τα νέα βιβλία του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Γυμνάσιο υλοποιούν το νέο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών και τα σχετικά Αναλυτικά Προγράμματα. Τα παλαιά βιβλία, σύμφωνα με τα Αναλυτικά Προγράμματα του 1998, περιελάμβαναν στην Α΄ τάξη 48, στην Β΄ τάξη 50 και στην Γ΄ τάξη 52 διδακτικές ενότητες. Τα νέα βιβλία, που θα ισχύσουν από τον Σεπτέμβριο του 2006, περιέχουν στην Α΄ τάξη 30, στην Β΄ τάξη 34 και στη Γ΄ τάξη 35 διδακτικές ενότητες αντίστοιχα. Η αλλαγή αυτή έγινε κατά τρόπο συνθετικό, έτσι ώστε θεματικές ενότητες από διδακτικές ενότητες που καταργήθηκαν να μεταφερθούν και να ενσωματωθούν λειτουργικά στις νέες. Προβλέπεται μάλιστα ορισμένες διδακτικές ενότητες, ανάλογα με τον όγκο των γνωστικών στοιχείων, την βαρύτητα των θεμάτων και τον βαθμό δυσκολίας στην κατανόησή τους, να διδάσκονται σε δύο διδακτικές ώρες. Επισημαίνεται ότι η κατανομή του χρόνου είναι σύμμετρη προς τις διατιθέμενες από το Ωρολόγιο Πρόγραμμα ώρες διδασκαλίας του μαθήματος και αποτελεί πρόσθετο βοηθητικό στοιχείο για τον εκπαιδευτικό στον ετήσιο προγραμματισμό και την οργάνωση της διδασκαλίας. Κατ' αυτό τον τρόπο, επιτυγχάνεται η ταύτιση της διδακτέας με την πραγματικά διδασκόμενη ύλη και δεν εξοβελίζεται πρακτικά από την διδασκαλία μια ολόκληρη σειρά μαθημάτων του βιβλίου. Εκτός από την μείωση των διδακτικών ενοτήτων, κάτι που αφορά τα νέα διδακτικά βιβλία όλων των μαθημάτων του Γυμνασίου, τα νέα βιβλία των Θρησκευτικών περιλαμβάνουν οργανικά και τους νέους ειδικούς σκοπούς του μαθήματος οι οποίοι, πέρα από την ενημέρωση για την υφή του θρησκευτικού φαινομένου, την ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης και την απόκτηση γνώσεων γύρω από τη χριστιανική πίστη και την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση, την καλλιέργεια του ήθους και της προσωπικότητας με την αξιοποίηση των μορφωτικών αγαθών της Αγίας Γραφής, των Πατέρων και της Παράδοσης της Εκκλησίας, αναφέρονται στην κριτική επεξεργασία των θρησκευτικών παραδοχών, αξιών και στάσεων, στην διερεύνηση του ρόλου που έπαιξε και παίζει ο Χριστιανισμός στον πολιτισμό και την ιστορία της Ελλάδας και της Ευρώπης, στην επίγνωση της

ύπαρξης διαφορετικών εκφράσεων της θρησκευτικότητας, στην ανάπτυξη ανεξάρτητης σκέψης και ελεύθερης έκφρασης, στην αντίληψη ότι το αυθεντικό χριστιανικό μήνυμα είναι υπερφυλετικό, υπερεθνικό και οικουμενικό, στην κατανόηση της πολυπολιτισμικής, πολυφυλετικής και πολυθρησκευτικής δομής των σύγχρονων κοινωνιών και στη συνειδητοποίηση της ανάγκης για διαχριστιανική και διαθρησκευτική επικοινωνία και αλληλογνωριμία.

Στην Α΄ και Β΄ τάξη του Γυμνασίου μελετάται ο Χριστιανισμός ως βιβλική ιστορία και βιβλικός λόγος, ως ορθόδοξη χριστιανική παράδοση και ως πολιτιστική έκφραση σε οικουμενικό πλαίσιο. Υπάρχουν επίσης πληροφορίες και στοιχεία για τις άλλες χριστιανικές παραδόσεις καθώς και για τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ. Στην Γ΄ τάξη του Γυμνασίου μελετάται θεματικά η ιστορική πορεία της Εκκλησίας στην Ανατολή και τη Δύση μέσα από πρόσωπα και γεγονότα και στη σχέση της με τον πολιτισμό. Στα βιβλία της Α΄ και Β΄ τάξης εγκαταλείπεται η παραδοσιακή μέθοδος του δοκιμίου. Λαμβάνοντας υπόψη τις θρησκευτοπαιδαγωγικές και ψυχολογικές προϋποθέσεις για τη διδασκαλία των Θρησκευτικών στην ηλικία αυτή, διαφοροποιείται και ο τρόπος προσέγγισης των γνωστικών και μορφωτικών στοιχείων. Η μέθοδος που προκρίνεται είναι η σπουδή και η μελέτη κειμένων μέσα από μια παιγνιώδη δόμηση των διδακτικών ενοτήτων που προκαλούν την αυτενέργεια του μαθητή σε ένα περιβάλλον διερεύνησης και ανακάλυψης της γνώσης που σέβεται την θρησκευτική ετερότητα κάθε μαθητή. Παράλληλα, αναδεικνύεται η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη, πέρα από την εκκλησιαστική και θρησκευτική διάστασή τους και ως πυρήνας του δυτικού πολιτισμού με πανανθρώπινη και οικουμενική την εμβέλεια των νοημάτων τους. Στην Γ΄ τάξη η θεματική και ιστορική υφή του βιβλίου περιλαμβάνει κατά τρόπο κριτικό όσα είναι ικανά να δώσουν το στίγμα της Ιστορίας της Εκκλησίας. Δεν αποσιωπούνται αρνητικά και μελανά σημεία αυτής της πορείας ενώ δίνεται έμφαση στην ευρωπαϊκή διάσταση και στη σύγχρονη παρουσία του Χριστιανισμού.

Ο ανοικτός διάλογος, η συνεργατική μάθηση, η διαθεματική – διεπιστημονική προσέγγιση της γνώσης και ο συσχετισμός με τα άλλα μαθήματα και καινοτόμα προγράμματα του σχολείου αποτελεί τη νέα φιλοσοφία των βιβλίων στο μάθημα των Θρησκευτικών και των τριών τάξεων του Γυμνασίου.

Με την ίδια φιλοσοφία και δίχως να αποτελεί ένα είδος ηλεκτρονικού βιβλίου, το λογισμικό (CD-ROM) ανοικτού τύπου του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Γυμνάσιο καλύπτει και τις τρεις τάξεις. Ενθαρρύνει τον καθηγητή και τον μαθητή να

περιγηθούν και να ανακαλύψουν ένα πλούσιο υλικό που αφορά διευρυμένα όλες τις θεματικές ενότητες του Αναλυτικού Προγράμματος ή να εστιάσουν σε μια συγκεκριμένη θεματική ενότητα ή σε ένα μεμονωμένο θέμα. Το λογισμικό αυτό προσφέρει πολυτροπικές, εναλλακτικές και διαθεματικές δυνατότητες αξιοποίησής του, όπως ιστορικές και αρχαιολογικές πληροφορίες, εικόνες, πίνακες και εκθέματα μουσείων, μουσική, κείμενα (βιβλικά, πατερικά, νεότερα), βιογραφίες, διαδραστικούς χάρτες, φωτογραφίες, εργαστήριο αγιογραφίας, διαδικτυακό κινηματογράφο, διαδουκτιακή σχολή βυζαντινής μουσικής, παιγνιώδεις ασκήσεις αφομοίωσης και κριτικής σκέψης. Σε συνδυασμό με το διαδίκτυο, το λογισμικό αυτό πολλαπλασιάζει και συμπληρώνει τις δυνατότητες του και προσφέρει στον εκπαιδευτικό μια ποικιλία τρόπων και διαθεματικών αναγωγών για τη γόνιμη και πολύπλευρη διαμόρφωση του μαθήματος και την καλλιέργεια μιας σφαιρικής και κριτικής σκέψης στους μαθητές.

Μαζί με τα βιβλία των μαθητών και το λογισμικό του μαθήματος, για πρώτη φορά εισάγεται και το βιβλίο του εκπαιδευτικού στο μάθημα των Θρησκευτικών για κάθε τάξη του Γυμνασίου. Στο βιβλίο του εκπαιδευτικού περιλαμβάνονται προτάσεις για τη διδακτική μεθοδολογία, ενέργειες του καθηγητή, μαθητικές δραστηριότητες, σχέδια εργασίας, προτάσεις και οδηγίες για τη χρήση του πρόσθετου διδακτικού υλικού, πατερικά, λογοτεχνικά κείμενα, cd-rom, δικτυακοί τόποι και ιστοσελίδες, ανάλυση και σχέδια μαθημάτων, προτεινόμενες δραστηριότητες με ιδιαίτερη έμφαση στη διαθεματική προσέγγιση, προτεινόμενες απαντήσεις σε ερωτήσεις του βιβλίου του μαθητή, πιθανά θέματα για συζήτηση στην τάξη, πρόσθετες ερωτήσεις, προτεινόμενη βιβλιογραφία καθώς και άλλες πηγές πληροφόρησης.

Τα νέα βιβλία ήδη από το 2006 δοκιμάζονται στην διδακτική πράξη. Μέχρι στιγμής διάφοροι θεολόγοι εκπαιδευτικοί εξέφρασαν ορισμένες κριτικές παρατηρήσεις ενώ αναμένεται να εφαρμοσθεί από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο ένα ειδικό πρόγραμμα αξιολόγησης των νέων βιβλίων. Στο τέλος της διαδικασίας αυτής θα γίνει προσπάθεια να βελτιωθούν και αναμορφωθούν τα νέα βιβλία, όπου αυτό απαιτείται. Πέραν, όμως, όλων αυτών η Διαρκής Ιερά Σύνοδος (ΔΙΣ) της Εκκλησίας της Ελλάδος, υιοθετώντας μίαν έντονη κριτική στάση έναντι των νέων βιβλίων, εξέφρασε την γνώμη ότι στα νέα αυτά βιβλία απουσιάζει ο ορθόδοξος προσανατολισμός, ότι υποτιμάται η εν Χριστώ αποκάλυψη και η θεοπνευστία της Αγίας Γραφής. Για την σύνταξη της κριτικής της η ΔΙΣ έλαβε υπόψη διάφορα δημοσιεύματα μεταξύ άλλων και του περιοδικού και ημερήσιου τύπου. Συνήθως τα κείμενα αυτά υπογράφονται από ανθρώπους οι οποίοι

δεν γνωρίζουν όλο το επιστημονικό, παιδαγωγικό και νομικό πλαίσιο εντός του οποίου οφείλουν να σχεδιάζονται και να παράγονται τα σχολικά εγχειρίδια. Τέλος, εφόσον τα νέα βιβλία επικρίνονται ως μη ορθόδοξα, πάντα κατά την άποψη της ΔΙΣ, προτείνεται η συμμετοχή εκπροσώπων της Εκκλησίας στη σύνταξη νέων αναλυτικών προγραμμάτων καθώς και στη συγγραφή των όποιων νέων σχολικών βιβλίων για το μάθημα των Θρησκευτικών.

Παρά τις όποιες προθέσεις της ΔΙΣ, είναι ανάγκη, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι από συστάσεως του Ελληνικού Κράτους, η Πολιτεία είναι και παραμένει υπεύθυνη για τη θρησκευτική αγωγή των μαθητών. Το χρέος της αυτό θα εξακολουθήσει να εκπληρώνει, υποδεχόμενη με καλή διάθεση κρίσεις και παρατηρήσεις και, εφόσον αυτές ευσταθούν, θα προχωρεί στις σχετικές βελτιώσεις. Θεωρούμε ότι η κριτική που στοχεύει στην οικοδομή και τη βελτίωση του εξαιρετικά ευαίσθητου χώρου της εκπαίδευσης δεν είναι απλώς αναγκαία, είναι επιβεβλημένη. Είναι καλοδεχούμενη και γίνεται αποδεκτή, αρκεί να πραγματοποιείται με καλή πρόθεση και να βασίζεται σε κανόνες. Όταν, όμως, συμπεραίνει αυθαίρετα, εκφράζεται μονολιθικά και καταλήγει σε αβασάνιστους χαρακτηρισμούς, μπορεί κατ' αρχάς να εντυπωσιάζει και να προβληματίζει. Στην ουσία, όμως, δίνει τροφή σε υπόνοιες, υποψίες και εντάσεις που κάθε άλλο παρά συμβάλλουν στην απαιτούμενη για το χώρο της εκπαίδευσης νηφαλιότητα και αφανάτιστη αντιπαράθεση απόψεων. Τέλος, όπως προκύπτει από την 21-12-2006 Επιστολή της Γενικής Συνέλευσης του Τμήματος Θεολογίας του Α.Π.Θ. προς το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, τα νέα βιβλία των Θρησκευτικών του Γυμνασίου «κατά τη μορφή και το περιεχόμενο είναι τα επιτυχέστερα όλων όσων μέχρι τώρα έχουν κυκλοφορήσει».

Η διαθεματική προσέγγιση

Προβάλλοντας το οικουμενικό πνεύμα της Ορθοδοξίας, ο *διάλογος* θα πρέπει να δομεί όχι μόνο τη μέθοδο της διδασκαλίας αλλά και το ίδιο το εκπαιδευτικό υλικό του μαθήματος. Για το σκοπό αυτό, είναι ανάγκη να χρησιμοποιηθεί η μεθοδολογία της *διαθεματικότητας*, σε σχέση με τα άλλα μαθήματα του σχολείου, και της *διαπολιτισμικής εκπαίδευσης* στο πλαίσιο της πολυπολιτισμικότητας.

Η διαθεματική προσέγγιση της σχολικής γνώσης μπορεί να προσφέρει στο θρησκευτικό μάθημα νέες δυνατότητες και νέους ορίζοντες στη διδασκαλία του. Το θρησκευτικό μάθημα με σαφή τον γνωσιολογικό του χαρακτήρα και απελευθερωμένο

από την παλαιά αντίληψη που το ήθελε στενά ομολογιακό, κατηχητικό και ηθοπλαστικό, είναι ανάγκη να εγκεντρισθεί στα μορφωτικά αγαθά της ορθόδοξης παράδοσης και του βυζαντινού πολιτισμού. Κατά συνέπεια, ο *θεολογικός* και *παιδαγωγικός* του χαρακτήρας αναπλαισιώνεται σε διευρυμένες βάσεις και αρχές. Συνάμα, όμως, επιβάλλεται να έχει ανοικτούς ορίζοντες και να διαλέγεται με ζητήματα και προτεραιότητες που θέτει ο ραγδαία μεταβαλλόμενος σύγχρονος κόσμος και πολιτισμός. Η διαθεματικότητα μπορεί να συνεισφέρει γόνιμα και δημιουργικά στην ανάδειξη της σχέσης που έχει ο λόγος και ο τρόπος της Ορθοδοξίας με τον πολιτισμό που σαρκώθηκε στη θεολογία, τη λατρεία, την τέχνη, την παράδοση και τη ζωή της Εκκλησίας στην ιστορική της πορεία. Εξάλλου, η διαθεματική προσέγγιση της γνώσης που αποσκοπεί στην καλλιέργεια ενός γνήσιου ανθρωπισμού – με τη διαμόρφωση αξιών, στάσεων, την υπέρβαση των προκαταλήψεων, των στερεοτύπων και των διακρίσεων, την αποδοχή των διαφορών, την επίλυση των αντιπαλοτήτων, την ανάλυση και συζήτηση μεγάλων σύγχρονων προβλημάτων – είναι δυνατό να συνδέεται με τις αξίες και την υπαρξιακή στάση που προκύπτει από το φιλοκαλικό ήθος της ορθόδοξης παράδοσης. Όμως, η Ορθοδοξία δεν είναι μόνο παράδοση. Είναι και σύγχρονη ζωή. Το θρησκευτικό μάθημα επιβάλλεται να είναι διαρκώς ανοικτό στη σύγχρονη κοινωνία, στη ζωή, στον πολιτισμό, στον κόσμο ολόκληρο. Η διαθεματική προσέγγιση της γνώσης είναι δυνατό να προσφέρει μεθοδολογικά και παιδαγωγικά αυτόν τον προσανατολισμό και τη διασύνδεση των γνώσεων του θρησκευτικού μαθήματος με όλα τα άλλα μαθήματα, γνωστικά αντικείμενα ή καινοτόμα προγράμματα. Επιχειρώντας την πολυπρισματική προσέγγιση της γνώσης και την σύνδεσή της με τη ζωή και την σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, η διαθεματικότητα παρέχει ευδιάκριτα και συνδυαστικά στο μαθητή τις δυνατότητες οικείωσης των μορφωτικών αγαθών του θρησκευτικού μαθήματος αλλά και στο ίδιο το μάθημα τους ανοικτούς ορίζοντές του καθώς και την μορφωτική, παιδαγωγική και πολιτισμική του ευελιξία.

Η ευρωπαϊκή προοπτική

Στις αρχές Οκτωβρίου του 2005, η Κοινοβουλευτική Συνδιάσκεψη του Συμβουλίου της Ευρώπης (47 χώρες) απηύθυνε Σύσταση προς τα κράτη – μέλη της, αναφερόμενη στη σχέση Εκπαίδευσης και Θρησκείας. Στη Σύσταση αυτή, γίνεται λόγος για την ανάγκη εισαγωγής στην εκπαίδευση της διδασκαλίας των θρησκειών.

Ακολούθως, προτείνεται το θρησκευολογικό πρότυπο διδασκαλίας είτε έναντι του ουδετερόθρησκου είτε έναντι του ομολογιακού περιεχομένου του μαθήματος των θρησκευτικών στα διάφορα εκπαιδευτικά συστήματα.

Η Σύσταση αυτή προέκυψε από τη σχετική εισήγηση του André Schneider, μέλους του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος (Γαλλία), και μετά από τις εργασίες και συσκέψεις της Επιτροπής για τον Πολιτισμό, την Επιστήμη και την Εκπαίδευση που είχαν ξεκινήσει ήδη από το 1998. Πρέπει να αναφέρουμε ότι το ιστορικό της υπόθεσης, τα κείμενα των εργασιών της επιτροπής, η εισηγητική έκθεση του A. Schneider καθώς και η τελική Σύσταση (1720/2005) της Κοινοβουλευτικής Συνδιάσκεψης του Συμβουλίου της Ευρώπης είναι κείμενα αρκούντως πολυσήμαντα και δεν επιδέχονται μιας, μόνον, εκδοχής ή ερμηνείας. Δεν είναι τυχαίο ότι η εισήγηση έγινε από μέλος του γαλλικού κοινοβουλίου, δηλαδή, από βουλευτή μιας χώρας η οποία, μετά από μακρά περίοδο ψυχρής ουδετερότητας έναντι των θρησκειών στο δημόσιο χώρο της εκπαίδευσης, σήμερα αναζητεί τρόπους ένταξης της διδασκαλίας του θρησκευτικού φαινομένου. Ακόμη γίνεται φανερό ότι ο φόβος από τις διάφορες μισαλλόδοξες φονταμενταλιστικές κινήσεις και τρομοκρατικές ενέργειες, η διαμάχη για την αμφίεση των μουσουλμάνων μαθητριών, η καταπολέμηση της ξενοφοβίας, των στερεοτύπων και της άγνοιας έναντι των θρησκειών και τελικά η παρουσία του ίδιου του Ισλάμ στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, έχουν συμβάλει ουσιαστικά στη διαμόρφωση του σκεπτικού της Σύστασης αυτής. Οι κατά καιρούς δραματικές εξεγέρσεις στα προάστια του Παρισιού από τους εξαθλιωμένους γόνους μουσουλμάνων μεταναστών, επιβεβαιώνουν την ανάγκη γνωριμίας και αναστροφής των ευρωπαϊκών κοινωνιών με τη θρησκευτική πραγματικότητα και κυρίως με τη θρησκευτική και πολιτιστική ετερότητα του Ισλάμ. Πέρα από τα ειδικά χαρακτηριστικά της εξέγερσης αυτής (παιδιά οικονομικών μεταναστών από χώρες που ήσαν άλλοτε αποικίες, κοινωνικοοικονομική εξαθλίωση, έλλειψη αποδοχής από τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, αδυναμία αντιπροσώπευσης στο σύστημα της δημόσιας και κοινωνικής ζωής), το πρόβλημα των πολιτιστικών ταυτοτήτων σε σχέση με τη θρησκεία στη δημόσια και κοινωνική έκφραση έρχεται και πάλι στο προσκήνιο. Ρητά, πλέον, ομολογείται από την Σύσταση ότι «η θρησκευτική εκπαίδευση μπορεί να έχει ρόλο-κλειδί για την οικοδόμηση μιας δημοκρατικής κοινωνίας». Επίσης, και αυτό είναι πολύ σημαντικό, η Σύσταση αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στις αξίες που προκύπτουν και τροφοδοτούνται από τις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες της Βίβλου, ενώ παράλληλα τονίζει πως οι αξίες

αυτές, πολλές από τις οποίες είναι κοινές και με άλλες θρησκείες, υποστηρίζονται από το Συμβούλιο της Ευρώπης.

Σαφέστατα, η Κοινοβουλευτική Συνδιάσκεψη του Συμβουλίου της Ευρώπης προτείνει το θρησκευολογικό μοντέλο διδασκαλίας των θρησκειών, για να διασφαλίσει έτσι την αμεροληψία και αντικειμενικότητα στην παρουσίασή τους. Ωστόσο, η ανακάλυψη των διαφορών θρησκειών και κυρίως των θρησκειών γειτονικών χωρών από τους μαθητές, θα γίνεται παράλληλα με τη γνωριμία της δικής τους θρησκείας. Πέρα από φανατισμούς, «ο σκοπός αυτής της εκπαίδευσης θα πρέπει να κάνει τους μαθητές...να αντιληφθούν ότι καθένας έχει το ίδιο δικαίωμα με όλους να πιστεύει ότι η δική του θρησκεία είναι η “η αληθινή πίστη” και ότι η διαφορετική θρησκεία ή η αθεΐα δεν διαφοροποιεί αξιολογικά τους ανθρώπους».

Πάντως, ο τρόπος που παρουσιάστηκε στη χώρα μας το περιεχόμενο της Σύστασης αυτής του Συμβουλίου της Ευρώπης από τα ΜΜΕ και όχι μόνον, δημιουργεί πολλά ερωτηματικά. Γιατί ούτε λίγο, ούτε πολύ, η Σύσταση εμφανίστηκε ως ευρωπαϊκή οδηγία-απόφαση με δεσμευτική ισχύ που θα αλλάξει άρδην τον υφιστάμενο χαρακτήρα και τη φυσιογνωμία του μαθήματος των Θρησκευτικών, όχι γιατί εμείς το θέλουμε και γνωρίζουμε γιατί το πράττουμε, αλλά γιατί έτσι επιτάσσει η Ευρωπαϊκή Ένωση (!). Το Συμβούλιο της Ευρώπης και άλλοι ευρωπαϊκοί θεσμοί ασφαλώς και αναγνωρίζουν την ιδιαίτερη εθνική πολιτική κάθε χώρας σε θέματα θρησκευτικής εκπαίδευσης. Ωστόσο, στο πλαίσιο της αμοιβαίας κατανόησης μεταξύ των χωρών μελών και των πολιτών της Ευρώπης και της εκπαίδευσης για την παιδεία της δημοκρατίας, ενθαρρύνουν την αναγνώριση και την αποδοχή των θρησκευτικών διαφορών, την ανάπτυξη μιας κριτικής προσέγγισης της πληροφόρησης, των τρόπων σκέψης και των φιλοσοφικών, θρησκευτικών, κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών αντιλήψεων. Με ποικίλες Συστάσεις, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης αποσκοπεί στην προαγωγή της ανεκτικότητας και τον σεβασμό των ανθρώπων που ανήκουν σε διαφορετικούς πολιτισμούς, αλλά και στην βελτίωση των διαθρησκευτικών σχέσεων, ενθαρρύνοντας την πολιτισμική και κοινωνική έκφραση των θρησκειών.

Σε όλες αυτές τις δράσεις αναγνωρίζεται πλέον το γεγονός ότι ο ρόλος του θρησκευτικού φαινομένου υπερβαίνει τη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής και επηρεάζουν τη συμμετοχικότητα των πολιτών συνεισφέροντας στους κοινωνικούς θεσμούς και γενικότερα στη δημόσια σφαίρα. Στο επίκεντρο αυτής της προβληματικής

αναπτύχθηκε ένα ειδικό πρόγραμμα με τίτλο «Η θρησκευτική διάσταση της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης», προσδιορίζοντας τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την εφαρμογή της θρησκευτικής διάστασης της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στα σχολεία των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης. Μέσα από ένα πλουραλιστικό πλαίσιο παιδαγωγικών θεωρήσεων και αρχών του θρησκευτικού φαινομένου, προτείνονται μία σειρά καινοτόμων προσεγγίσεων διδασκαλίας και στρατηγικές μάθησης, οι οποίες λαμβάνουν υπόψη τη θρησκευτική ετερότητα στο πλαίσιο του διαπολιτισμικού διαλόγου. Με στόχο την συζήτηση, ανάπτυξη και εφαρμογή αυτού του προγράμματος η Ελλάδα δια του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων φιλοξένησε τον Οκτώβριο του 2007 στην Αθήνα μια ενδιαφέρουσα ευρωπαϊκή συνδιάσκεψη εμπειρογνομόνων για την διαπολιτισμική διάσταση της θρησκευτικής αγωγής στην Ευρώπη και ήδη ετοίμασε την ελληνική έκδοση του βιβλίου του προγράμματος αυτού για τους εκπαιδευτικούς με τίτλο «Θρησκευτική ετερότητα και διαπολιτισμική εκπαίδευση: ένα βοήθημα για τα σχολεία». Προς την κατεύθυνση αυτή, η ακροτελεύτια ενότητα της μελέτης μας για την θεολογία της ετερότητας, στοχεύει σε μιαν ορθόδοξη συμβολή στο καίριο ζήτημα της θρησκευτικής ετερότητας.

Η θεολογία της ετερότητας και το θρησκευτικό μάθημα

Ταυτότητα και ετερότητα σε ένα μεταβαλλόμενο κόσμο

Η εποχή μας τραυματισμένη από ποικίλες κρίσεις και ανατροπές βρίσκεται αντιμέτωπη και με το αίνιγμα της ταυτότητας και της ετερότητας, όπως αναδύεται έντονο στο σύγχρονο και ακόμη ρευστό πολιτισμό της ύστερης νεωτερικότητας. Η ετερότητα είναι καθημερινά παρούσα. Οι άλλοι και οι ξένοι δεν είναι πλέον αλλού, πέρα από τα δικά μας τείχη, αλλά είναι εδώ ανάμεσά μας, ζουν μαζί μας. Και όχι μόνον. Η παρουσία τους θέτει ερωτήματα που ουδέποτε μας απασχόλησαν πρωτότερα. Ο ξένος αποβαίνει οριακή εμπειρία ακόμη και για την ταυτότητα του εαυτού, αφού τη θέτει διαρκώς υπό κρίση.

Στα όρια του δυτικού πολιτιστικού παραδείγματος, που διαπνέεται από το όνειρο της επιτυχίας και της οικονομικής ευμάρειας οι ξένοι - ιθαγενείς, μετανάστες ή πρόσφυγες - αντιμετωπίζονται συνήθως ως εργαλεία για την ευημερία και την πρόοδο άλλων, όχι τη δική τους. Όταν, στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, όλα τα ιδεολογικά οράματα γενικής ευτυχίας υποτάχθηκαν αμαχητί στη νεοφιλελεύθερη οικονομία και στην

τεχνοκρατική οργάνωση, φάνηκε πως όλα τα συστήματα σκέψης και οργάνωσης που προέκυψαν από την εποχή του Διαφωτισμού και μετά, υπηρέτησαν σφοδρές ανάγκες αναπλήρωσης και ατομικής χρησιμοθηρίας. Η εποχή μας αφηγείται την αλλόκοτη ιστορία μιας ανταγωνιστικής κοινωνίας, η οποία θεωρεί ως καθήκον της να θηρεύει την απόλυτη ατομική επιτυχία και ευτυχία. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο και οι ταυτότητες του εαυτού και του άλλου προσλαμβάνονται συνήθως ως ιστορικές κατασκευές και ιδεολογικές επεξεργασίες. Ποικίλες ταυτότητες και ετερότητες προβάλλουν στο προσκήνιο διαρκώς ως δυναμικές και μεταλλασσόμενες κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες.

Μέσα στη δίνη της παγκοσμιοποίησης, το αίνιγμα του άλλου και του ξένου αγνοήθηκε σε μεγάλο βαθμό από την επικρατούσα δυτική σκέψη και παράδοση με αποτέλεσμα ο άλλος να έχει συχνά δαιμονοποιηθεί. Ωστόσο, η ετερότητα δεν είναι κάτι τόσο διαφορετικό από τον εαυτό. Ριζωμένη στο βάθος του, προκαλεί εσωτερικές ρήξεις στην ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη. Η αποπομπή και, ακολούθως, η προβολή της ετερότητας εκτός του εαυτού, όχι μόνο δεν επιτρέπει να αναγνωρίσουμε τον δικό μας εαυτό ως άλλο, αλλά, εξωτερικεύοντας ασυνείδητους φόβους, μετατρέπουμε τους άλλους σε εχθρούς και «αλλότριους». Κατά βάση, πρόκειται για τη στάση του δυτικού πολιτισμού έναντι του θανάτου, το οποίο συνιστά ουσιώδες ανθρωπολογικό πρόβλημα. Η κοινωνία της ύστερης νεωτερικότητας μοιάζει με τεχνόπολη όπου κυριαρχεί η πληροφορία, η προσομοίωση και το θέαμα. Με τα μέσα αυτά αντιμετωπίζει και το πρόβλημα του θανάτου, το οποίο προβάλλει ως «μελαγχολία», που δεν είναι παρά η φοβική έκφραση της υπαρκτικής αλλοτρίωσης. Συνεπώς, το θεμελιώδες ένστικτο του θανάτου το αναπαράγουν και το διαχειρίζονται στις μέρες μας κατεξοχήν τελετουργικά και θρησκευτικά τα μέσα μαζικής επικοινωνίας.

Από τον Αυγουστίνο ως τον Διαφωτισμό, η δυτική παράδοση αποθέωσε τον εαυτό και την ταυτότητα μέσα από την έννοια του ατόμου ως σκεπτόμενου υποκειμένου. Ο Διαφωτισμός, τελικά, αγνόησε ή και εξοστράκισε την ετερότητα και τον ξένο, προετοιμάζοντας την ιδέα και πράξη της παγκοσμιοποίησης. Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας των ανθρώπων προωθεί την παγκόσμια ενότητα, ενθαρρύνοντας, όμως, και καλλιεργώντας τις διακρίσεις ανάμεσα σε εκείνους που ευδαιμονούν και εκείνους που δυστυχούν. Έτσι, ο δυτικός πολιτισμός παρέχει ευημερία μόνο στα αναπτυγμένα κέντρα του ενώ η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού της γης καταδικάζεται στην αθλιότητα. Πελώριες μεταναστευτικές πιέσεις,

από τον παλιό και τον νέο Τρίτο κόσμο, πολιορκούν ήδη τις κλεισμένες στα τείχη τους δυτικές «οάσεις ευημερίας». Γνώση, χρηστική αποτελεσματικότητα και αυτονομία του ατόμου συνθέτουν τα ιδεολογικά εργαλεία για την ανέγερση του οικοδομήματος της παγκοσμιοποίησης. Ό,τι δεν εξασφαλίζει ευδαιμονία και ευμάρεια στο άτομο είναι εξοβελιστέο ή δευτερεύον. Ο ρόλος του κράτους και της κοινωνίας εξαντλείται στην με κάθε τίμημα διαφύλαξη της ελεύθερης και απρόσκοπτης επιλογής και πραγμάτωσης των επιθυμιών του ατόμου. Και όλα αυτά, βέβαια, ανήκουν αποκλειστικά στον ιδιωτικό χώρο και καθόλου στη δημόσια σφαίρα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στη μελέτη της ετερότητας-διαφορετικότητας ως εαυτός ιστορικά θεωρήθηκε ο δυτικός εαυτός, δηλαδή, ο δυτικός άνθρωπος με όλα τα στερεότυπά του. Ακόμη και η αντίληψη περί παγκόσμιας ιστορίας δεν είναι παρά μια οφθαλμαπάτη και αυταρέσκεια της Ευρώπης, η οποία μετρούσε την ιστορία με πύχνο το δικό της παρόν, παρελθόν και μέλλον. Οι υπόλοιποι λαοί συμμετείχαν στην ιστορία αυτή μόνον ως παροδικές συναντήσεις, όποτε και εφόσον η Ευρώπη έκανε περίπατο στον τόπο τους, οδυνηρό γι' αυτούς, κερδοφόρο γι' αυτήν. Το άτομο του δυτικού πολιτισμού έχει μάθει και το θεωρεί αυτονόητο, όπως λέει ο Νίτσε, να θεωρεί τη δική του ιστορία ως παγκόσμια ιστορία και τα δικαιώματά του ως τα ανθρώπινα δικαιώματα γενικά. Η διαφορά αυτή κατανοήθηκε εν πολλοίς στη λογική της αποικιοκρατίας, ως διαφορά του σύγχρονου με το πρωτόγονο ή ως «εκπολιτισμός» του άλλου. Αυτός ο επηρμένος όσο και ουτοπικός ευρωκεντρισμός κληρονομήθηκε από τους αποίκους του Νέου Κόσμου και μετεξελίχθηκε σε αμερικανοκεντρισμό, ο οποίος επιβλήθηκε παγκόσμια ως νέα τάξη πραγμάτων: η ανθρώπινη ιστορία βάδισε νομοτελειακά προς το δυτικό επίτευγμα της καπιταλιστικής νεωτερικότητας, προσφέροντας έτσι «ιστορική νομιμοποίηση» στο αποικιοκρατικό και ιμπεριαλιστικό παρελθόν, αλλά και σε νέου τύπου κατακτητικές και «εκπολιτιστικές» διεισδύσεις και εξαμερικανισμούς όπου γης.

Δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι στη μελέτη και κατανόηση του άλλου και της ετερότητας, των διαφορετικών και μη δυτικών κοινωνιών, ενεδρεύει πάντοτε ο κίνδυνος άσκησης εξουσίας και έκφρασης υπεροψίας. Ας έχουμε κατά νου ότι ο άλλος και ο ξένος ποτέ δεν είναι μονοσήμαντος. Πέρα από μιαν ουσιοκρατική αντίληψη, εγγενή άλλωστε στη δυτική σκέψη, ο άλλος είναι πολλά πράγματα. Απαιτείται, λοιπόν, έξοδος από το παλαιό παράδειγμα της αντικειμενικής κατανόησης της ετερότητας και αντίληψη ενός νέου παραδείγματος, ώστε να προσεγγίσουμε την ετερότητα ως

σχεσιακή πραγματικότητα, που αποδεικνύει την τεράστια ποικιλία και τον πλούτο που υπάρχει στον κόσμο για όλους. Αν προσεγγίσουμε τον ίδιο μας τον εαυτό με αυτούς τους όρους, τότε τα σύνορα της ετερότητας γίνονται πιο αχνά.

Η σύγχρονη ρητορεία περί ετερότητας και πολυπολιτισμικότητας και η πολιτική της χρήση αναδεικνύει μία πληθώρα προβλημάτων. Πρόκειται για μια ισοπεδωτική πολιτική; Η διεθνοποίηση των συνθηκών ζωής και ο πλουραλισμός των μορφών διαβίωσης θα σημάνει μια κοινωνία – χωνευτήρι λαών και πολιτισμών που θα συμπεριλάβει τους πάντες σε μίαν άχρωμη και άοσμη ομογενοποίηση, σε έναν πολιτισμό χωρίς κέντρο; Κάθε ετερότητα θα διεκδικεί από την πολιτεία το δικαίωμα στη δική της ιστορία, στους δικούς της ιδρυτικούς μύθους, στη δική της ταυτότητα; Η παραδοχή της πολυπολιτισμικότητας εμπεριέχει και μίαν αντίφαση: μπορεί να σβήσει τον άλλο στην προσπάθεια να τον κάνει ορατό. Στη διαδικασία νομιμοποίησης του διαφορετικού, η αποδοχή περιλαμβάνει και έναν αναγκαίο βαθμό λήθης της ιστορίας του άλλου. Η έννοια της ελευθερίας και των δικαιωμάτων του ατόμου, στην οποία βασίζεται η παγκοσμιοποίηση, δεν επιτρέπει τη βίαιη επιβολή κανενός είδους πολιτισμού. Ούτε ενοχλείται από την ετερότητα και πολυπολιτισμικότητα. Αντίθετα την ενθαρρύνει ως έναν εμπλουτισμό της ατομικής τέρψης και ευδαιμονίας. Την εμπορευματοποιεί και την κάνει μέρος της παγκοσμιοποίησης.

Στις σύγχρονες τάσεις για την ερμηνευτική της ετερότητας, φανερώνεται μια παρήγορη εναλλακτική πρόταση στις πολώσεις της μετανεωτερικότητας μεταξύ της ταυτότητας του εαυτού και του άλλου. Η πρόκληση είναι τώρα να αναγνωρίσουμε τη διαφορά μεταξύ εαυτού και άλλου, δίχως να τους διαχωρίσουμε τόσο σχισματικά ώστε να μην είναι δυνατή καμία σχέση. Προς αυτή την κατεύθυνση, το πρόσωπο της ορθόδοξης παράδοσης, η λησμονημένη αυτή υπαρκτική κατηγορία, θα μπορούσε να συνδέσει ενοποιητικά και διαλεκτικά την ταυτότητα και την ετερότητα. Πέρα από την έννοια του ατόμου, που οδηγεί τόσο στην αυτάρκεια και την εσωστρέφεια όσο και στον κολεκτιβισμό και την ομαδοποίηση, το πρόσωπο φανερώνει την απόλυτη μοναδικότητα, που δεν αυτοβεβαιώνεται ναρκισσιστικά έναντι του άλλου, αλλά πηγάζει από μίαν αδιάρρηκτη σχέση με την ετερότητα. Η σημασία του προσώπου μπορεί να προσανατολίσει προς έναν πολιτισμό που θα σέβεται τη διαφορά και την ετερότητα, που δεν θα φοβάται τον άλλον, όσο διαφορετικός και αν είναι αυτός, αφού θα αντλεί νόημα ακριβώς από αυτή τη σχέση ταυτότητας και ετερότητας.

Η σημαντική της ετερότητας

Στους καιρούς της ύστερης νεωτερικότητας, στη δίνη της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης, όταν όλες οι μεγάλες αφηγήσεις και παραδόσεις τίθενται εκ των πραγμάτων στο περιθώριο, τι καίριο και υπαρκτικό νόημα ζωής για τον κόσμο, τον άνθρωπο και την ιστορία κομίζει μια συζήτηση για την ετερότητα από τη σκοπιά της θεολογίας;

Από τη δεκαετία του '70, όταν ξεκίνησε ήδη η συζήτηση για την μεταμοντέρνα εποχή, εκφράστηκαν έντονα οι ιδέες για επιστροφή στις παραδόσεις, στην αρμονική σχέση ανθρώπου και περιβάλλοντος, το δικαίωμα στην έκφραση της διαφορετικότητας κ.λπ. Τέτοιες ιδέες προετοίμασαν το έδαφος για την δημιουργία ενός πολιτισμικού πλουραλισμού. Η εμπειρία των Η.Π.Α, η δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι νέες γεωπολιτικές ανακατατάξεις στην Ανατολική Ευρώπη και παντού στον κόσμο, διαμόρφωσαν από τη δεκαετία του '90 τις νέες συνθήκες της παγκοσμιοποίησης και της πολυπολιτισμικότητας.

Το πρόβλημα των πολιτιστικών ταυτοτήτων μέσα στο περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης αναδεικνύεται πρωταρχικό. Είναι η εποχή της υποχώρησης της ενοποιητικής δύναμης του εθνικού κράτους και της ανάδυσης άλλων ενοποιητικών δεσμών, όπως η γλώσσα, ο πολιτισμός, η θρησκεία κ.ά.

Οι πολιτισμοί, οι γλώσσες, οι θρησκείες συναντώνται μέσα στο ανοικτό περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης και πολλοί διαβλέπουν την νέα απειλή της ισοπέδωσης των πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων και την επιβολή μιας ενιαίας μορφής πολιτισμού σε παγκόσμια κλίμακα. Μέσα από αυτό το φοβικό πρίσμα εκφράζονται και οι απαιτήσεις διαφόρων συλλογικών ταυτοτήτων να αναγνωρισθούν δημόσια και επίσημα ως συλλογικά μορφώματα και στοιχεία της δημόσιας σφαίρας, να συμμετέχουν στα κοινά πράγματα, στο δημόσιο διάλογο και να λαμβάνονται υπόψη στη λήψη των κρατικών αποφάσεων. Βέβαια, θα πρέπει να τονισθεί ότι η παγκοσμιοποίηση απειλεί κυρίως τις πολιτιστικές ταυτότητες που έχουν εξασθενήσει από μόνες τους ως ζωντανά υπαρξιακά βιώματα του λαού. Όσες μάλιστα, έχουν μετατραπεί σε φολκλωρικά στοιχεία, δεν προξενούν κανένα πρόβλημα στην παγκοσμιοποίηση, που μπορεί κάλλιστα να τις προβάλλει και να τις εκμεταλλεύεται εμπορικά (π.χ. ethnic μουσική κλπ.).

Η εποχή μας βυθίζεται ολοένα και περισσότερο στην αλογία ενός νέου, τεχνολογικού τη φορά αυτή, μεσσιανισμού, με επίκεντρο τον μύθο της αέναης

οικονομικής ανάπτυξης, της αέναης πληροφορίας, της αέναης κατανάλωσης και της αέναης ευφορίας... Κατά μία άποψη, διάφοροι αλλοτριωτικοί μηχανισμοί διαμορφώνουν σταδιακά ένα είδος πολιτιστικού αποχρωματισμού που σαρώνει κάθε πολιτισμική ετερότητα και ιδιομορφία, επιβάλλοντας παντού έναν κυρίαρχο τρόπο ζωής, ένα και μοναδικό πολιτισμικό παράδειγμα. Στο ανοικτό περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης, κατά μίαν άλλην αντίληψη, οι πολιτισμοί, οι γλώσσες, οι θρησκείες συναντώνται ούτως ή άλλως στο πλαίσιο ενός πολιτισμικού πλουραλισμού και μπορούν να διαλεχθούν, πέρα από κάθε πολιτιστικό μονοφυσιτισμό, σε ένα νέο πεδίο δημιουργικής κριτικής της πραγματικότητας. Η παγκοσμιοποίηση μπορεί να απειλεί με ισοπέδωση ή συρρίκνωση τις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες, αποβλέποντας στην επιβολή μιας πολιτιστικής μονοκαλλιέργειας σε πλανητική κλίμακα. Ωστόσο, παρέχει τη δυνατότητα κοινής προβληματικής και δραστηριοποίησης σε κοινά ανθρώπινα προβλήματα και καταστάσεις. Άλλωστε, είναι συζητήσιμο κατά πόσον οι ελευθερίες και τα δικαιώματα του ατόμου, που συνιστούν το ιδεολογικό πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, επιτρέπουν τη βίαιη επιβολή ενός και μόνου είδους πολιτισμού.

Μια βασική όψη της δυτικής νεωτερικότητας υπήρξε σαφώς η διακήρυξη για το τέλος της θρησκείας στη δημόσια σφαίρα, που σήμανε και ένα είδος αποχριστιανισμού της Ευρώπης. Η πίστη έγινε ιδιωτική υπόθεση και έπαψε να νοηματοδοτεί θεσμικά και εκ των έσω τον πολιτισμό, την κοινωνία και την ιστορία των δυτικών κοινωνιών. Στη μεταχριστιανική Ευρώπη, η πίστη μετασχηματίστηκε σταδιακά σε μια μορφή «κουλτούρας» και περιρρέουσας ατμόσφαιρας που διέρχεται πλέον μέσα από άλλους δρόμους, πέραν της παραδοσιακής θεολογίας και της θεσμοποιημένης Εκκλησίας. Και, ενόσω σήμερα, ο κυρίαρχος πολιτισμός της αναπτύσσεται ερήμην της θρησκείας, η Δύση έντρομη διαπιστώνει την επιστροφή του Θεού είτε με τη μορφή του θεοκρατικού Ισλάμ είτε με τη μορφή του θρησκευτικού φονταμενταλισμού γενικότερα. Φαίνεται πως το φάντασμα του θρησκευτικού φανατισμού αλλά και του θρησκευτικού αποχρωματισμού θα διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες του μέλλοντος. Για τον αμυντικό δυναμοκεντρισμό της αμερικανικής Δύσης, μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού, ο εχθρός είναι πλέον και αποδεδειγμένα το Ισλάμ. Ας θυμηθούμε τη σύγκρουση των πολιτισμών κατά Χάντινγκτον, που διακρίνονται ουσιαστικά με βάση τη θρησκεία αλλά και την τάση πολλών που υποτιμούν ακριβώς το ρόλο της στη διαμόρφωση του πολιτισμού. Άλλωστε, η όποια επιστροφή της θρησκείας, τόσο σε παγκόσμιο επίπεδο

αλλά και ιδιαίτερα στο δυτικό κόσμο, προβάλλει ως εναλλακτική λύση στον κίνδυνο του μηδενισμού, στο υπαρξιακό κενό αλλά και στην απαξίωση ή ακόμη και έκλειψη του συλλογικού και πολιτικού που είναι ταυτόχρονα και έκλειψη του υποκειμένου.

Αν η χριστιανική θεολογία και Εκκλησία παραμένουν στο περιθώριο, δίχως να επηρεάζουν θεσμικά το σύγχρονο πολιτισμό, τούτο οφείλεται στη διαπλοκή τους με μια χρεοκοπημένη ηθική, ανίκανη να αρθρώσει πρόταση και νόημα ζωής για τον κόσμο, τον άνθρωπο και την ιστορία. Στο νέο περιβάλλον του πλουραλισμού, η χριστιανική θεολογία καλείται να διαλεχθεί δημιουργικά με την πολιτιστική και θρησκευτική ποικιλομορφία του σύγχρονου κόσμου. Οφείλει να επανεύρει την αληθινή οικουμενικότητα και ανεκτικότητα της, για να προσπεράσει τη μισαλλοδοξία και το φανατισμό. Ο φανατικός είναι εκείνος που σφιχταγκαλιάζει την αλήθεια τόσο πολύ, ώστε τελικά την πνίγει. Η αλήθεια, λοιπόν, δεν είναι ανάγκη να εκλαμβάνεται ως δογματισμός και αποκλειστικότητα αλλά ως ερμηνευτική πρόταση και δυνατότητα να προσέλθει σε διάλογο και σχέση με τον άλλον. Ο κίνδυνος που απειλεί τη γνήσια θρησκευτική ζωή σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης δεν είναι άλλος από το φανατισμό και τη μισαλλοδοξία. Είναι διαδεδομένη στις μέρες μας η αντίληψη πως οι μονοθεϊστικές κυρίως θρησκείες βαρύνονται με μία σχεδόν προνομιακή σχέση με τη μισαλλοδοξία και το φανατισμό, που προκύπτει από την ολιστική και αποκλειστική έννοια για την περί Θεού, κόσμου και ανθρώπου αλήθεια που εκφράζουν. Πέρα από τη συζήτηση μιας τέτοιας απλουστευτικής και σχηματικής ερμηνευτικής πρότασης, είναι βέβαιο ότι οι θεσμοποιημένες μορφές του Χριστιανισμού δεν ήσαν άμοιρες από εκδηλώσεις θρησκευτικής βίας και φανατισμού. Στην εποχή μας, όσο ποτέ ίσως άλλοτε, προβάλλει η ευθύνη της χριστιανικής θεολογίας να διαλεχθεί δημιουργικά, όπως είχε πράξει με δυναμικό τρόπο ο απόστολος των εθνών Παύλος, με τον πολύπτυχο και πολυθρησκευτικό κόσμο μας. Θα πρέπει, ασφαλώς, να συνειδητοποιήσουμε πως η πολυπολιτισμική κοινωνία αποτελεί ήδη το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο και για τις δυτικές χριστιανικές εκκλησίες και θεολογικές παραδόσεις. Κατά τον E. Levinas, «ο άλλος άνθρωπος είναι ο τόπος της μεταφυσικής αλήθειας και απαραίτητος για τη σχέση μου με το Θεό. Δεν παίζει ρόλο μεσάζοντα. Ο άλλος άνθρωπος δεν είναι η ενσάρκωση του Θεού, αλλά ακριβώς μέσω του προσώπου του όπου αποσαρκώνεται, είναι η εκδήλωση του ύψους όπου αποκαλύπτεται ο Θεός». Ο Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας καίρια επισημαίνει ότι «η ουσία της αμαρτίας είναι ο φόβος του Άλλου, πράγμα που αποτελεί μέρος της απόρριψης του

Θεού. Εφόσον η επιβεβαίωση του “εαυτού” μας πραγματοποιείται μέσω της απόρριψης και όχι της αποδοχής του Άλλου - αυτό επέλεξε ελεύθερα να κάνει ο Αδάμ – δεν είναι παρά φυσιολογικό και αναπόφευκτο ο άλλος να γίνει εχθρός και απειλή. Η συμφιλίωση με τον Θεό είναι αναγκαία προϋπόθεση για τη συμφιλίωση με οποιονδήποτε “άλλον”...Το γεγονός ότι ο φόβος του άλλου ενυπάρχει παθολογικά στην ύπαρξή μας καταλήγει στον φόβο όχι μόνο του άλλου, αλλά και *κάθε ετερότητας*».

Η ορθόδοξη θεολογία ιδιαίτερα, που έχει μιαν άλλη παράδοση στην ιστορική της διαδρομή και δεν βαρύνεται με μιαν «ιμπεριαλιστική σχεδόν καταγραφή της ιστορίας της ιεραποστολής», όπως συνέβη στη χριστιανική Δύση, μπορεί να συνεργαστεί δημιουργικά και να προσανατολίσει προς μία παγκοσμιότητα που θα σέβεται τη διαφορά και την ετερότητα. Σύνάμα, μπορεί να κατανοήσει και αυτή ότι «η αλήθεια δεν αποδεικνύει τον εαυτό της θριαμβολογώντας βερμπαλιστικά πάνω στις άλλες αλήθειες...». Ο Θεός της ορθόδοξης παράδοσης δεν ταυτίζεται με έναν και μοναδικό πολιτισμό αλλά σαρκώνεται μέσα σε κάθε ανθρώπινο πολιτισμό. Οι ιδέες περί αποκλειστικότητας και περιούσιου λαού του Θεού, που εμφιλοχώρησαν στις κατά τόπους αυτοκέφαλες εκκλησίες και συνταυτίζουν την υπόστασή τους με μιαν εθνική, φυλετική ή κρατική οντότητα, δεν μπορούν να εκφράσουν την αλήθεια και καθολικότητα της Εκκλησίας. Η σύγχρονη Ορθοδοξία δεν πρέπει να προσκολλάται άγωνα και να αναπολεί νοσταλγικά εξωραϊζοντας το ένδοξο βυζαντινό της παρελθόν, να κλείνεται σε ένα είδος ναρκισσισμού, δυναμοκεντρικής και ιδιοκτησιακής αντίληψης για την κατοχή της αλήθειας. Θα πρέπει επιτέλους να βρει τη χρυσή τομή ανάμεσα στην εκκοσμίκευση και στην προσπάθειά της να συμμετάσχει ενεργά στο ιστορικό γίγνεσθαι. Είναι ιστορικό λάθος να ανατρέχουμε νοσταλγικά σε πολιτιστικές εκφράσεις του παρελθόντος, που διαμορφώθηκαν κάτω από άλλες ιστορικές δομές και καταστάσεις, για να λύσουμε προβλήματα του παρόντος. Πίσω από την ιδεολογικοποίηση του ιστορικού παρελθόντος εκτείνεται ίσως ο φαντασιακός χαρακτήρας του μεγαλείου μιας διαχρονικής καθεστωτικής κοινότητας με ανυπέρβλητες επιδόσεις στον πολιτισμό και την ιστορία. Αν ο πολιτισμός συνιστά σάρκωση της αλήθειας της Εκκλησίας μέσα στην ιστορία, δεν χρειάζεται εξάπαντος να αποβαίνει νάρθηκας και σαρκοφάγος αυτής της αλήθειας, μονοπωλώντας την πολιτιστική έκφρασή της στο διηνεκές. Η Εκκλησία, ωστόσο, δεν αντλεί το είναι της από πολιτιστικές πραγματικότητες του παρελθόντος αλλά από τα έσχατα της ιστορίας,

από τη σχέση της με τη βασιλεία. Τούτο σημαίνει ακριβώς ότι η Εκκλησία δεν είναι ανάγκη να στρέφεται μονοσήμαντα στο παρελθόν από ένα είδος πολιτιστικής αυτάρκειας ή αναβάπτισης με τα κεκτημένα και μεγαλειώδη αλλοτινών εποχών. Ούτε ασφαλώς να επιδεικνύει, λόγω θεολογικής αφασίας, πότε εσωστρέφεια και αμηχανία, πότε αμυντική ή πολεμική διάθεση απέναντι στις νέες πολιτισμικές και κοινωνικές πραγματικότητες αλλά χρειάζεται να διαλέγεται γόνιμα και δημιουργικά με το εκάστοτε παρόν, εξαιτίας ακριβώς αυτής της εσχατολογικής της προοπτικής. Ο πρόσκαιρος και μεταβατικός χαρακτήρας της ιστορίας δεν αφήνει περιθώρια στην Εκκλησία να ταυτίζει το όραμά της για τη νέα πολιτεία του Θεού, του ανθρώπου και του κόσμου, με μια συγκεκριμένη έκφραση συλλογικότητας π.χ. χριστιανική αυτοκρατορία, χριστιανικό έθνος ή κράτος, συγκεκριμένη φυλετική ή πολιτιστική ιδιαιτερότητα κ.λπ. Η εμπειρία της αρχέγονης Εκκλησίας, που ενώ μάτωνε με τους διωγμούς ζύμωσε πολιτισμούς και λαούς, φανερώνει πως η θεολογία της ετερότητας είναι σε τελευταία ανάλυση μια πραγμάτωση της εσχατολογικής προοπτικής της Εκκλησίας και σαφέστατα δεν αποτελεί μια συγκρητιστική θεολογική προσέγγιση, όπου όλα απαξιώνονται ενόψει της παγκοσμιοποίησης.

Ωστόσο, είναι ανάγκη να τονίσουμε ότι η σημαντική της ετερότητας κατανοείται στην εποχή μας περισσότερο ως ατομικό δικαίωμα και κοινωνική ανοχή στην έκφραση του διαφορετικού και του ξένου και φαίνεται πως είναι προϊόν και επεξεργασία των ατομικών ή ανθρωπίνων δικαιωμάτων της όψιμης νεωτερικότητας στις νέες οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες της παγκοσμιοποίησης. Η μεταμοντέρνα αποδοχή της ετερότητας και αυτοδιάθεσης του ατόμου ως αυταξίας προβάλλει ως αναγκαίος όρος και εκσυγχρονιστικό πρόταγμα για τη διασφάλιση του πλουραλιστικού ιδεώδους με τελικό σκοπό τη συμβίωση και την ειρήνη στις παγκοσμιοποιούμενες και πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Εξάλλου, ο φόβος του θρησκευτικού φονταμενταλισμού και της τρομοκρατίας, πέρα από κάθε συγκρουσιακή μεταξύ των πολιτισμών στρατηγική, επιβάλλει το σεβασμό ή τουλάχιστον την ανοχή στη θρησκευτική και πολιτιστική ετερότητα του άλλου και κυρίως του ξένου και του μετανάστη. Πέρα από τη ρητορεία για την ετερότητα, που μοιάζει να είναι ένα ιδεολόγημα της μόδας, προβλήματα όπως η φτώχεια και η εξαθλίωση, η έλλειψη ουσιαστικής αποδοχής του ξένου στις προηγμένες οικονομικά κοινωνίες, ο πραγματικός διάλογος μεταξύ των πολιτισμών, η ανταγωνιστική και υπερκαταναλωτική κοινωνία, η αλλοτρίωση και η μοναξιά του ανθρώπου των

σύγχρονων κοινωνιών, δεν αντιμετωπίζονται απλώς με εκσυγχρονιστικά ευχολόγια και κανόνες ηθικής συμπεριφοράς. Απαιτείται, μάλλον, μια αλλαγή της ατομοκρατικής και ωφελμιστικής νοοτροπίας που γέννησε αυτά τα προβλήματα και η έμπνευση για τη δημιουργία ενός άλλου πολιτισμού, που θα έχει στον πυρήνα του την ετερότητα ως άξονα αναφοράς και υπαρκτικής νοηματοδότησης του ανθρώπου και της ζωής του.

Προς μία θεολογία της ετερότητας

Η ορθόδοξη θεολογία οφείλει να πραγματοποιήσει ένα δημιουργικό άνοιγμα προς τον πολυπολιτισμικό κόσμο μας, προσλαμβάνοντας τα προβλήματα και τους προβληματισμούς του. Χρειάζεται μια νέα προσέγγιση των σημερινών κοινωνικών και πολιτιστικών πραγματικοτήτων, μέσα από μια *θεολογία της ετερότητας*, που δεν θα έχει ωστόσο τίποτε κοινό με το πνεύμα του συγκρητισμού. Είναι όντως ανάγκη στις μέρες μας η Ορθοδοξία να προχωρήσει πιο πέρα και από την νεωτερικότητα και να αποδεχθεί τον πλουραλισμό και την ετερότητα των άλλων κατά τέτοιο τρόπο ώστε ταυτόχρονα να μην υποτιμά, συμβιβάζει, πολύ δε περισσότερο εγκαταλείπει την ορθόδοξη αυτοσυνειδησία και ετερότητα. Στοιχεία μιας τέτοιας θεολογίας της πολυπολιτισμικότητας ως αλληλοσεβασμός, αποδοχή και ειρηνική συνύπαρξη με την θρησκευτική ή όποια άλλη ετερότητα, είναι διάσπαρτα μέσα στη Βίβλο και τα πατερικά κείμενα. Απαιτείται σαφώς μία άλλη νοοτροπία και ένας άλλος προσανατολισμός για την αναγνώρισή τους. Μια άλλη ερμηνευτική προσέγγιση μπορεί να αναδείξει και να φωτίσει καίριες πτυχές της θεολογίας της ετερότητας. Το δόγμα της δημιουργίας επισημαίνει, πέρα από τη διαλεκτική κτιστού και ακτίστου, ότι ο άνθρωπος και ο κόσμος είναι δημιουργήματα «καλά λίαν» του Θεού. Η διήγηση της Βαβέλ υπενθυμίζει την αρχική ενότητα και διάσπαση, την κοινή καταγωγή, την αφετηρία μιας πολυπολιτισμικής πραγματικότητας, μέσα από την ποικιλία γλωσσών και πολιτισμών. Ολόκληρη η ιστορία του λαού του Θεού στην Παλαιά Διαθήκη φανερώνει έναν Θεό του σύμπαντος κόσμου που επιλέγει πολλούς και ποικίλους δρόμους προσέγγισης με τους ανθρώπους. Στο σχέδιο του Θεού για τη σωτηρία των ανθρώπων εντάσσονται όλες οι θρησκευτικές παραδόσεις. Από μian άλλη σκοπιά και η Βίβλος δεν είναι μόνο θεόπνευστο έργο αλλά και ιστορικό προϊόν και μαρτυρία πολυπολιτιστικών και πολυθρησκευτικών σχέσεων. Στην Παλαιά Διαθήκη, ο Ισραήλ οφείλει να μην καταπιέζει τους ξένους γιατί ήταν κάποτε ξένος και αυτός. Εξ άλλου, η πρόσληψη πολιτιστικών στοιχείων και από άλλους λαούς και η μετέπειτα

εκθειολόγησή τους, είναι δυνατό να μας οδηγήσει σ' αυτό που θα ονομάζαμε ανακαλύψη της ξενικότητας μέσα στα ίδια τα βιβλικά κείμενα. Η Καινή Διαθήκη οριοθετείται πέρα από την αποκλειστικότητα του περιούσιου λαού. Ο πλησίον είναι ο άλλος, ο έτερος, όπως και ο Θεός είναι ο απόλυτος Άλλος, ο όντως Έτερος προς τον άνθρωπο, που γίνεται αδελφός. Συνεπώς, η αποδοχή του άλλου και της ετερότητας δεν αποτελεί απλώς ένα ακόμη παράδοξο αίτημα της μετανεωτερικότητας και της πολυπολιτισμικότητας αλλά βρίσκεται ακριβώς στην καρδιά της θεολογικής μας παράδοσης. «Εν τη οικία του πατρός μου μοναί πολλαί εισιν» (Ιω. 14,2). Στην Καινή Διαθήκη μπορεί κανείς να προσεγγίσει μια σειρά από θεολογικούς τόπους της ετερότητας, όπως οι παραβολές του Καλού Σαμαρείτη και της Κρίσεως. Το ιδρυτικό γεγονός της Εκκλησίας στην Πεντηκοστή σημαίνει πρόσληψη της προσωπικής ετερότητας αλλά και της πολυπολιτισμικότητας των λαών και των γλωσσών στην προοπτική του σώματος του Χριστού. Η εμπειρία και δυναμική της αρχαίας Εκκλησίας στο σύνολό της φανερώνει σαφέστατα πολυπολιτισμικές προοπτικές. Μια ερμηνευτική προσέγγιση της αρχέγονης χριστιανικής κοινότητας, η ίδια η εκκλησιολογία του αποστόλου Παύλου, η Αποστολική Σύνοδος και το άνοιγμα προς τους εθνικούς σηματοδοτούν τις απαρχές μιας νέας πραγματικότητας. Οι άνθρωποι δεν πρέπει να είναι Ιουδαίοι ή να εφαρμόζουν τον Μωσαϊκό Νόμο για να ενταχθούν στην Εκκλησία. Η κοινωνία του Αγίου Πνεύματος δεν επιβάλλει μιαν αναγκαστική ομοιομορφία με απαρέγκλιτους κανόνες και κατηγορικές προσταγές. Αντίθετα, φωτίζει την προσωπική ετερότητα του κάθε μέλους της εκκλησιαστικής κοινότητας και την ανάγει σε αρμονική αλληλεξάρτηση με τα άλλα, οικοδομώντας την ενότητα του σώματος. Το δόγμα της Αγίας Τριάδος συνιστά την απόλυτη κατάφαση της προσωπικής ετερότητας μέσα στην αγαπητική ομοουσιότητα, κοινωνία και αλληλοπεριχώρηση. Και αυτή «η ετερότητα είναι συστατική της ενότητας, και όχι επακόλουθό της». Η Χριστολογία των δύο φύσεων αποκαλύπτει την ένωση των όντως διαφορετικών κατά τη φυσική τους ετερότητα στο πρόσωπο του Θεανθρώπου, την ξενικότητα του Θεού στον κόσμο και την τραγικότητα της ξενιτείας του ανθρώπου: «Δος μοι τούτον τον ξένον...τον εκ βρέφους ως ξένον ξενωθέντα τω κόσμω». Η εκκλησιολογία του Σώματος του Χριστού αποκαλύπτει τη δυνατότητα ένωσης των πολλών στον Ένα Χριστό, όπου οι πολλοί συνάπτονται και γίνονται αλλήλων μέλη. Γιατί η Εκκλησία είναι η συναγωγή των πριν διεστώτων αλλά και η ποικιλία των χαρισμάτων. Εξ άλλου, η εκκλησιολογία στην ορθόδοξη Παράδοση εκκινεί από την

ιδιαιτερότητα της τοπικής Εκκλησίας και κατόπιν αναφέρεται στην κοινωνία των τοπικών Εκκλησιών και όχι σε κάποια γενική και παγκόσμια ομοίμορφη Εκκλησία. Κοινωνία και ετερότητα, ενότητα και πολλαπλότητα συμπίπτουν, αντανακλώντας το δόγμα της Αγίας Τριάδος. Η ορθόδοξη ανθρωπολογία επισημαίνει την καθολικότητα και πληρότητα του ανθρώπου σε κάθε ανθρώπινο πρόσωπο, την αλήθεια του ως μοναδικού, ανόμοιου και ανεπανάληπτου προσώπου, ως μιας σχεσιοδυναμικής ύπαρξης που αποκτά ταυτότητα μέσω της σχέσεως με μιαν άλλη προσωπική ετερότητα. Η σχέση του ανθρώπου με την ετερότητα του κόσμου και της φύσης φανερώνει την ευθύνη του απέναντι στην υπόλοιπη δημιουργία. Ο άνθρωπος καλείται να οδηγήσει την κτίση σε κοινωνία μαζί του, καλλιεργώντας την αισθητικά μέσω της προσωπικής δημιουργίας του και όχι να την καθυποτάξει ή να την αφομοιώσει μη σεβόμενος την ετερότητά της. Κατά μία έννοια η ορθοδοξία σήμαινε τελικά κατάφαση στη σχέση κοινωνίας και ετερότητας ενώ η αίρεση επέμεινε στον άκαμπτο μονισμό της πραγματικότητας, στην καλλιέργεια των μανιχαϊστικών αντιθέσεων και στον μονοδιάστατο άνθρωπο. Το ασκητικό ήθος, εξ άλλου, δεν συνιστά ατομικό αλλά κατ'εξοχήν γεγονός κοινωνίας. Είναι η προσωπική εμπειρία της θυσιαστικής αυθυπέμβασης από κάθε αδιέξοδη εμμονή στην αυτάρκεια της ύπαρξης, το κοινωνικό και κενωτικό άνοιγμα του προσώπου στη ζωή της κοινότητας ως συνύπαρξη και σχέση με τα άλλα μέλη, η κατάφαση στη ζωή ως αγάπη και ελευθερία. Η ανθρώπινη προσπάθεια δεν κατορθώνει, παρά μόνο αποδέχεται ελεύθερα και οικειώνεται αγαπητικά τον τρόπο υπάρξεως του Θεού.

Ακόμη, η κατηγορία του ξένου, της φιλοξενίας και της ξενικότητας ως υπαρξιακής κατάστασης είναι ανάγκη κατάλληλα να αξιοποιηθεί σε μία θεολογία της ετερότητας. Ο Θεός είναι ο παντοτινός ξένος για την ανθρώπινη ύπαρξη, η χριστιανική κοινότητα βιώνει την ξενικότητα ως «πάροικος και παρεπίδημος» στον κόσμο, αφού η βασιλεία του Θεού είναι η εσχατολογική προοπτική της. Ο ξένος δεν είναι εχθρός αλλά φίλος και επισκέπτης, επειδή κανείς δεν είναι ιδιοκτήτης στον κόσμο αυτό που δεν είναι παρά ξενοδοχείο και σύναξη των ετέρων. «Επειδή οι λαοί είτε θα χαθούν στη διάσπασή τους, είτε θα επιζήσουν μόνο σε μια νέα κοινωνία», η διαθεσιμότητα του διαλόγου μεταξύ των πολιτισμών και των θρησκειών αποτελεί τη μόνη εναλλακτική λύση. Στο κέντρο του διαλόγου θα πρέπει να βρίσκονται οι άνθρωποι των άλλων θρησκειών και ιδεολογιών και όχι αφηρημένα και απρόσωπα συστήματα. Ο διάλογος αυτός μπορεί να προσανατολίζεται και να δομείται στη βάση του *Ματθ. 7,12*, «να

κάνουμε στους άλλους αυτό που θα θέλαμε αυτοί να κάνουν σε μας». Να γίνεται αποδεκτός ο πλουραλισμός των ιδεών, των σκέψεων, της ζωής και των δομών. Ο Θεός, άλλωστε «ουκ αμάρτυρον αυτόν αφήκεν» (Πραξ. 14,17), σημάδια του υπάρχουν και στους άλλους πολιτισμούς και τις θρησκείες. Τούτο δεν συνιστά σαφώς κάποια ανερμήνευτη φυσική αναγκαιότητα αλλά υπογραμμίζει τη θετική αξία της ετερότητας μέσα στην πρόνοια του Θεού να αποκαλύπτεται και να συνομιλεί με την ποικιλομορφία του κόσμου του. Το χρέος της αναζήτησης της ενότητας και πολλές άλλες παράμετροι της θεολογίας της Εκκλησίας μπορούν να συνεισφέρουν στη δημιουργική και έμπρακτη απάντησή της στις νέες συνθήκες της παγκοσμιοποίησης και της πολυπολιτισμικότητας. Η πολυπολιτισμικότητα των συγχρόνων κοινωνιών προκαλεί την Ορθοδοξία να ανακαλύψει μέσα από την ετερότητά της τα στοιχεία ταυτότητας και όχι αντίθεσης με άλλες συλλογικότητες που επιμένουν στην ετερότητά τους για να συνυπάρξουν ειρηνικά και δίκαια στον ίδιο ζωτικό χώρο.

Τέτοιες, κατά βάση χριστιανικές αρχές, όπως είναι η ανοικτότητα, η νηφαλιότητα, η οικουμενικότητα, η αποδοχή και ο σεβασμός του άλλου και του πολιτισμού του, η ειρηνική συνύπαρξη, ο διάλογος, η ελευθερία κ.ά, θα πρέπει να οδηγήσουν το θρησκευτικό μάθημα (Θ.Μ.) σε μια εκ των ένδον αναπροσαρμογή του απέναντι στην πολιτισμική και θρησκευτική ετερότητα.

Όταν η διαθεματικότητα, ως συνάντηση, διάλογος και όσμωση όλων των γνωστικών αντικειμένων, εισάγεται στο εκπαιδευτικό μας σύστημα, όταν η διαπολιτισμική εκπαίδευση πραγματοποιεί ήδη τα πρώτα βήματά της, το Θ.Μ. θα αυτοπεριοριστεί στη δική του αλήθεια, θριαμβολογώντας απλώς για το παρελθόν, την παράδοση...;

Είναι όντως ανάγκη, λοιπόν, το Θ.Μ. να αλλάξει φυσιογνωμία και χαρακτήρα. Είναι ανάγκη η θεολογία της πολυπολιτισμικότητας, όχι απλώς να το αγγίξει αλλά να το διαπεράσει, ώστε αυτό το ίδιο να γίνει πρωτοπόρο στη διαπολιτισμική αγωγή, κομίζοντας μιαν άλλη μαρτυρία για την αλήθεια και ποιότητα της ζωής του ανθρώπου και του κόσμου. Είναι ανάγκη να αναπλαισιωθεί ο *θεολογικός και παιδαγωγικός* του χαρακτήρας σε νέες βάσεις και αρχές.

Συγκεκριμένα το Θ.Μ. :

- θα πρέπει να υπερβεί το ψευδοδίλλημα μεταξύ γνώσης και βιώματος
- να συνδεθεί με το χαρακτήρα της παιδείας και του πολιτισμού, ώστε να προσλάβει καθολική παιδευτική αξία και νομιμοποίηση

- να ξεφύγει από τα βαρίδια του παρελθόντος όπως ο ηθικισμός, ο πουριτανισμός, ο παιδαγωγικός διδακτισμός, ο μη διαλογικός χαρακτήρας, ο εθνοκεντρισμός του
- να αποβάλει την ξύλινη γλώσσα και τον ακαδημαϊσμό του
- να παραμερίσει τον κατηχητικό, ομολογιακό και απολογητικό του προσανατολισμό
- να συνδεθεί με τα σύγχρονα υπαρξιακά και κοινωνικά προβλήματα
- να συναντήσει με σεβασμό και κατανόηση τον άλλο στο πρόσωπο του ετερόδοξου, του ετερόθρησκου, του αδιάφορου, του άθεου
- να παραμείνει υπό την εποπτεία της πολιτείας ως υποχρεωτικό μάθημα Το Θ.Μ. δεν πρέπει να είναι το κεκτημένο εφελτήριο ποδηγέτησης των συνειδήσεων . Ο τύπος του λαϊκού θεολόγου που δεν εξαρτάται διοικητικά από την Εκκλησία, γι' αυτό και μπορεί να ασκεί κριτικά το λειτούργημά του, είναι μια ουσιαστική ανάγκη για το Θ.Μ. ως μάθημα του δημόσιου σχολείου
- να μην μετατραπεί άκριτα σε ένα ασπόνδυλο και άνευρο θρησκευολογικό μάθημα
- να συνδεθεί κατάλληλα με την συνέχεια και την παράδοση του ελληνικού πολιτισμού
- να είναι κριτικό για κάθε μορφή θρησκευτικής παθολογίας
- να ανταποκρίνεται στις ανάγκες μιας ελεύθερης πλουραλιστικής δημοκρατικής κοινωνίας
- να μη στενεύει μονόπλευρα τον ορίζοντά του σε μια εθνοκεντρική ορθοδοξία
- να αποτελεί γνώση της ελληνορθόδοξης πολιτιστικής παράδοσης
- να μην έχει απλώς πληροφοριακό και ενημερωτικό χαρακτήρα αλλά να συζητά διαλεκτικά τα καίρια προβλήματα του κόσμου, του ανθρώπου και της κοινωνίας του στα όρια της ελευθερίας και του αλληλοσεβασμού.
- να μην έχει χειραγωγικό χαρακτήρα αλλά να σέβεται κάθε θρησκευτική και πολιτισμική πολυφωνία και ετερότητα
- ο δογματικός διαποτισμός δεν σχετίζεται με την υπαρξιακή ερμηνεία και κατανόηση των δογμάτων της Εκκλησίας

- να περιέχει θρησκευολογικά στοιχεία με νηφάλια γνώση και δίχως ψυχροπολεμική αντιπαράθεση
- να προβάλλει το οικουμενικό πνεύμα της Ορθοδοξίας και όχι τους ποικίλους εθνοφυλετισμούς της
- ο διάλογος να δομεί όχι μόνο τη μέθοδο αλλά και το ίδιο το εκπαιδευτικό υλικό του μαθήματος
- να χρησιμοποιηθεί η μεθοδολογία της διαθεματικότητας, σε σχέση με τα άλλα μαθήματα του σχολείου, και της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στο πλαίσιο της πολυπολιτισμικότητας και πολυθρησκευτικότητας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΚΑΙ Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ
ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΒΔΕΛΑ ΕΦΗ, *Ιστορία και Σχολείο*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1998.
- ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ ΙΩ., «Τα Θρησκευτικά στα πλαίσια της διαπολιτισμικής εκπαιδευσεως», στο συλλ. τόμο *Θρησκευτική Παιδεία και σύγχρονη κοινωνία, Θέσεις και αντιθέσεις*, Εισηγήσεις-Συζητήσεις Δημερίδας, εκδ. Εν Πλω, Αθήνα 2006, σσ. 127-139.
- ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ., «Διακηρύσσοντας την ελληνική εθνική ταυτότητα μέσω της διαλεκτικής στα σχολικά βιβλία της ελληνικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από το 1950 και εξής», στο ΑΠΘ, Μονάδα Έρευνας Σχολικού Βιβλίου (επιμ.), *Η εικόνα του «Άλλου»/Γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, εκδ. Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2000, σσ. 319-334.
- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ ΝΙΚΟΣ, *Ο αβέβαιος Εκσυγχρονισμός και η θολή συνταγματική αναθεώρηση*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2001.
- ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ (Δημοτικό – Γυμνάσιο), Φ.Ε.Κ. τεύχος Β' αρ. φύλλου 303/13-03-03, έκδ.ΥΠΕΠΘ – Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, Αθήνα 2003, σσ. 3871-3914.
- ALTSCHULL E., *Le voile contre l'école*, εκδ. Seuil, Paris 1995.
- ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, «Το αξιόποιο του προσηλυτισμού και η συνταγματικότητά του» (Γνωμοδότηση), *Νομικό Βήμα* 34/1986, σσ. 1031-1032.
- ΑΝΤΟΝΙΟΥ D. THEODORA, «Religious Freedom and Education», στο συλλ. Τόμο *Constitution & Religion, Table Ronde – Athenes, 22-26 Mai 2002* (επιμ. Julia Pliopoulos-Strangas), εκδ. Sakkoulas – bruylant, σσ. 173-179.
- ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΘΕΟΔΩΡΑ, «Ο “δημόσιος” ρόλος και λόγος της Εκκλησίας», *Το Σύνταγμα* 1/2006, σσ. 302-314.
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, «Το κοινωνικό πρόσωπο του θεολόγου καθηγητή», στο συλλ. τόμο *Θρησκευτική Παιδεία και σύγχρονη κοινωνία, Θέσεις και αντιθέσεις*, Εισηγήσεις-Συζητήσεις Δημερίδας, εκδ. Εν Πλω, Αθήνα 2006, σσ. 141-157.
- ΑΡΧΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ, *Απόφαση 77^Α/2002*.
- ΒΑΓΙΑΝΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Η Θρησκευτική Αγωγή στην Α/βάθμια Εκπαίδευση: Συμβολή στη Διδασκαλία του Θρησκευτικού Μαθήματος*, Θεσσαλονίκη 1989.

- ΒΑΛΙΑΝΑΤΟΣ ΑΓΓΕΛΟΣ, «Ιχνογραφήματα για το μάθημα των Θρησκευτικών», *Σύναξη* 93/2005, σσ. 30-38.
- ΒΑΛΙΑΝΑΤΟΣ ΑΓΓΕΛΟΣ, «Σχολιασμός των Πορισμάτων του Συνηγόρου του Πολίτη για το μάθημα των Θρησκευτικών», *Σύναξη* 93/2005, σσ. 105-106.
- ΒΑΛΤΙΝΟΣ ΘΑΝΑΣΗΣ, «Μιλάω ως συγγραφέας, όχι σαν πιστός», *Σύναξη* 65/1998, σσ. 63-65.
- BANKS A. JAMES, *Εισαγωγή στην πολυπολιτισμική εκπαίδευση*, μτφρ. Ν. Σταματάκης, επιστ. επιμέλεια-πρόλογος Ε. Κουτσουβάνου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004.
- ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, «Η ανάπτυξη της θρησκευτικής σκέψης και το μάθημα των θρησκευτικών», *Σύναξη* 4/1982, σσ. 103-106.
- ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ ΠΕΤΡΟΣ, *Μετανεωτερικότητα και Εκκλησία*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2000.
- ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ ΠΕΤΡΟΣ, *Οι τρεις Ιεράρχες και η μαρτυρία της Εκκλησίας και της Θεολογίας κατά τη μετανεωτερικότητα*, εκδ. ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2005.
- ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ ΠΕΤΡΟΣ, «Η Ορθόδοξη Εκκλησία μπροστά στην πρόκληση του πλουραλισμού και της μετανεωτερικότητας», στο συλλ. τόμο *Πολυπολιτισμικότητα και Εκπαίδευση στον καιρό της Παγκοσμιοποίησης, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 28-29 Ιανουαρίου 2005, Γραφείο Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών και Παιδαγωγικό Ινστιτούτο*, έκδ. Γραφείου – Ιδρύματος Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών, Αθήνα 2007, σσ. 81-93.
- ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, *Ο μαθητής ως κριτήριο του περιεχομένου του μαθήματος των Θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση*, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988.
- ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, «Η θέση του Μαθήματος των Θρησκευτικών στη Δημόσια Εκπαίδευση», στο συλλ. τόμο *ΚΑΙΡΟΣ, Αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγητή Δαμιανό Δοϊκό*, Επιστημονική Επετηρίδα, τ. 4, νέα σειρά, Α.Π.Θ., Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 553-567.
- ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, *Θρησκευτική αγωγή και αυτονομία του παιδιού*, Θεσσαλονίκη 1996.
- ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, «Σχεδιασμός και οργάνωση του θρησκευτικού μαθήματος με κριτήριο τα ψυχοπαιδαγωγικά και κοινωνικο-πολιτιστικά χαρακτηριστικά των μαθητών», στο συλλ. τόμο *Τα Θρησκευτικά ως μάθημα ταυτότητας και πολιτισμού*, Εισηγήσεις Σεμιναρίου, έκδ. Διακοινοβουλευτικής Συνέλευσης της Ορθοδοξίας – Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2005, σσ. 119-125.
- BASTIAN J.P. – CHAMPION F. – ROUSSELET K. (επιμ.), *La globalisation du religieux*, εκδ.

- L'Harmattan, Paris 2000.
- BARKER E. WARBURG M. (επιμ.), *New Religions and New Religiosity*, εκδ. Aarhus University Press, Aarhus 1998.
- BAUBÉROT JEAN, *Les phénomènes religieux aujourd'hui et la laïcité*, εκδ. LFEPP, Paris 1989.
- BAUBÉROT JEAN (επιμ.), *Pluralisme et minorités religieuses*, εκδ. Peeters, Louvain – Paris 1991.
- BAUBÉROT JEAN (επιμ.), *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, Syros, Paris 1995.
- BENIZEΛΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000.
- BERGER P., *The Desecularization of the World*, εκδ. Grand Rapids, Boston 1999.
- ΒΕΡΝΙΚΟΣ Ν.-ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ Σ., *Πολυπολιτισμικότητα, Οι διαστάσεις της πολιτισμικής ταυτότητας*, εκδ. κριτική, Αθήνα 2002.
- BEYER P., *Religion and Globalisation*, εκδ. Sage, London 1994.
- VIGNON J., “Donner une âme à l'Europe”, στον τόμο *L'Europe face aux défis-Réconciliation et Sens*, Association œcuménique pour l'Eglise et Société, Cahier No 4, 1997.
- BOOJAMRE JOHN, «Η απελευθέρωση της χριστιανικής αγωγής», στο συλλ. τόμο *Θέματα χριστιανικής Αγωγής* εισαγωγή – επιμέλεια Στ. Φωτίου, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2001, σσ. 47-72.
- ΒΟΓΙΑΤΖΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «“Θρησκευτικών απολογία”. Πληροφορίες και σκέψεις για τη θέση του μαθήματος στην Ελλάδα και στην Ευρώπη», *Κοινωνία* 4/2002, σσ. 341-362-1/2003, σσ. 41-59.
- BOESPFLUG FRANCOIS, «Η Ιστορία των Θρησκειών στη Γαλλία. Όψεις εθνικών συζητήσεων και προβληματισμών στο τέλος του 20ού αιώνα», μτφρ. Α. Ζιάκα, *Καθ' Οδόν* 13/1997, σ.99-112.
- ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ-ΠΙΣΙΝΑ ΕΥΗ, «Μεταρρυθμίσεις και καθημερινότητα», *Σύναξη* 65/1998, σσ. 18-29.
- ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ-ΠΙΣΙΝΑ ΕΥΗ, *Νεωτερικότητα και σχολική θρησκευτική αγωγή*, εκδ. Μαΐστρος, Αθήνα 2004.
- ΒΟΥΤΣΑΚΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ., «Παιδεία και ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης», *Νομοκανονικά* 1/2004, σσ. 52-53.
- ΒΟΥΤΣΑΚΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ., «Απάντηση στον Πάνο Νικολόπουλο», *Νομοκανονικά* 1/2005,

σσ. 199-201.

BRAUDEL FERNAND, *Γραμματική των Πολιτισμών*, μτφρ. Άρης Αλεξιάκης, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 32003.

VRAME ANTON, «Η διαμόρφωση της ορθόδοξης ταυτότητας μέσα από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα της Ελληνικής Ορθόδοξης εκκλησίας της Αμερικής», στο συλλ. τόμο *Θέματα χριστιανικής Αγωγής* εισαγωγή – επιμέλεια Στ. Φωτίου, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2001, σσ. 19-45.

BROWN A., «Religious Education in Europe», *RE Today*, 9/1992 (no 2), σσ. 27-37.

BUR J., *Laïcité et problèmes scolaires*, εκδ. Editions bonne presse, Paris 1959.

ΓΑΖΗ ΈΦΗ, *Ο Δεύτερος Βίος των Τριών Ιεραρχών. Μια γενεαλογία του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2004.

ΓΕΡΟΓΙΩΡΓΑΚΗ ΣΤΑΜΑΤΗ, «Η μεταφυσική θεμελίωση της εκκοσμίκευσης», *Τνδικτος* 20/2006, σσ. 42-54.

ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ, «Η φυσιογνωμία και ο χαρακτήρας του θρησκευτικού μαθήματος. Η θρησκευτική αγωγή στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες», στο συλλ. τόμο *Τα Θρησκευτικά ως μάθημα ταυτότητας και πολιτισμού*, Εισηγήσεις Σεμιναρίου, έκδ. Διακοινοβουλευτικής Συνέλευσης της Ορθοδοξίας –Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2005, σσ. 126-144 και *Σύναξη* 93/2005, σσ. 39-52.

ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ, «Σχολιασμός των Πορισμάτων του Συνηγόρου του Πολίτη για το μάθημα των Θρησκευτικών», *Σύναξη* 93/2005, σσ. 102-105.

ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ, «Το Συμβούλιο της Ευρώπης και η διδασκαλία του θρησκευτικού μαθήματος στην εκπαίδευση, Σχόλιο σε μια Σύσταση», *Αναλόγιον* 7/2005, σσ. 194-195.

ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ, «Ειδικά χαρακτηριστικά των σχολικών βιβλίων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης: τα Θρησκευτικά και τα μαθήματα των κοινωνικών επιστημών», στο συλλ. τόμο *Διδακτικό βιβλίο και εκπαιδευτικό υλικό στο σχολείο*, Πρακτικά Συνεδρίου, εκδ. Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, Αθήνα 2005, σσ. 68-72.

ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ, «Η Ανθρωπιστική Παιδεία συνιστώσα της Γενικής Παιδείας και προϋπόθεση εισαγωγής στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση», στο συλλ. τόμο, *Σύνδεση Δευτεροβάθμιας και Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης*, Πρακτικά Συνεδρίου, εκδ. Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, Αθήνα 2005, σσ. 98-102.

ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΣ, «Πρόσωπο και ετερότητα, Δοκίμιο για μία θεολογία της ετερότητας», *Τνδικτος* 21/2006, σσ. 87-125.

ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΣ, «Προβλήματα Παιδείας. Άξονες και διαδρομή της παιδείας από την κλασική αρχαιότητα και το Βυζάντιο ως τις μέρες μας», *Διάβαση* 63/2006, σσ. 7-23.

ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΣ, «Η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Γυμνάσιο. Σκοποί, περιεχόμενο, φυσιολογία και διαθεματική προσέγγιση στα νέα Προγράμματα και Βιβλία», *Δελτίο Εκπαιδευτικού Προβληματισμού και Επικοινωνίας* 37/2006, (έκδοση της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου), σσ. 34-37.

ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΣ, «Σχεδιάζοντας εκπαιδευτική πολιτική για μια πλουραλιστική κοινωνία ή μαθαίνοντας τα παιδιά μας να ζουν με τους άλλους», Στρογγυλή Τράπεζα, στο συλλ. τόμο *Πολυπολιτισμικότητα και Εκπαίδευση στον καιρό της Παγκοσμιοποίησης, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 28-29 Ιανουαρίου 2005, Γραφείο Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών και Παιδαγωγικό Ινστιτούτο*, έκδ. Γραφείου – Ιδρύματος Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών, Αθήνα 2007, σσ. 171-175.

ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΣ, «Παιδαγωγική αξιοποίηση της βυζαντινής κληρονομιάς», *Πειραιϊκή Εκκλησία* 185/2007, σσ. 29-31.

ΓΙΑΝΝΑΡΑ ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ιχνηλασία νοήματος. Πολιτική, Κοινωνία, Παιδεία στην Ελλάδα σήμερα*, εκδ. Λιβάνης, Αθήνα 1998.

ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας, *Παγκοσμιοότητα και Ορθοδοξία*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2001.

ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας, *Ιχνη από την αναζήτηση του Υπερβατικού*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2004

ΓΙΟΚΑΡΙΝΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Η διδακτική και παιδαγωγική του Ιησού υπό το φως της σύγχρονης ψυχοπαιδαγωγικής*, εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα 1998.

ΓΙΟΥΛΤΣΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, «Από τον “ξένο” στον “πλησίον” : η υπέρβαση της ξενοφοβίας του “άλλου”, στο συλλ. τόμο *Θεολογία και κόσμος σε διάλογο. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Γεώργιο Μαντζαρίδη*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 213-222.

ΓΚΑΝΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, «Θεολόγοι σε δύσκολους καιρούς», στο συλλ. τόμο *Θρησκευτική Παιδεία και σύγχρονη κοινωνία, Θέσεις και αντιθέσεις, Εισηγήσεις-Συζητήσεις Δημερίδας*, εκδ. Εν Πλω, Αθήνα 2006, σσ. 211-232.

ΓΚΑΝΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, «Σχεδιάζοντας εκπαιδευτική πολιτική για μια πλουραλιστική κοινωνία ή μαθαίνοντας τα παιδιά μας να ζουν με τους άλλους», Στρογγυλή Τράπεζα, στο συλλ. τόμο *Πολυπολιτισμικότητα και Εκπαίδευση στον καιρό της*

- Παγκοσμιοποίησης, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 28-29 Ιανουαρίου 2005, Γραφείο Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών και Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, έκδ. Γραφείου – Ιδρύματος Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών, Αθήνα 2007, σσ. 176-181.*
- ΓΚΙΤΣΗ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ, «Πολυπολιτισμικότητα και θεολογικές προσεγγίσεις», *Καθ' Οδόν* 16/2000, σσ. 99-110.
- ΓΚΟΒΑΡΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, εκδ. Ατραπός, Αθήνα 2001.
- ΓΡΙΖΟΠΟΥΛΟΥ ΌΛΓΑ, «Γύρω από το Διάλογο για το Μάθημα των Θρησκευτικών», *Σύναξη* 83/2002, σσ. 61-73.
- GRIMMITT M., «Religious Education and the Ideology of Pluralism», *British Journal of Religious Education*, 16/1994, no 3, σσ. 133-147.
- GRIMMITT M., *Pedagogies of religious Education*, εκδ. Great Wakering, London 2000.
- ΔΑΜΑΝΑΚΗ Μ., *Η εκπαίδευση των παλιννοστούντων και αλλοδαπών στην Ελλάδα*, Αθήνα 1997.
- DAVIE G., “Believing without Belonging: Is This the Future of Religion in Britain?”, *Social Compass* 37/1990, σσ. 455-469.
- DAVIE G. – HERVIEU-LÉGER D., *Identités religieuses en Europe*, εκδ. La Découverte, Paris 1994.
- DAVIE G., *Religion in Europe*, Oxford University Press, Oxford 2000.
- DAVIE G., “New Approaches in the Sociology of Religion : A Western Perspective”, *Social Compass* 51/2004, σσ. 73-84.
- ΔΕΛΗΚΩΝΣΤΑΝΤΗ ΚΩΣΤΑ, «Ευρωπαϊκή ταυτότητα της Ορθοδοξίας-Ορθόδοξη ταυτότητα της Ευρώπης», *Μακεδόν* 7/2000.
- ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΟ ΕΝΙΑΙΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ (Δημοτικό – Γυμνάσιο), Φ.Ε.Κ. τεύχος Β΄ αρ. φύλλου 303/13-03-03, έκδ.ΥΠΕΠΘ – Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, Αθήνα 2003, σσ. 3867-3871.
- ΔΕΛΗΚΩΝΣΤΑΝΤΗ ΚΩΣΤΑ, «Οι άλλες θρησκείες στα νέα σχολικά εγχειρίδια των Θρησκευτικών του Δημοτικού Σχολείου», *Μακεδόν* 3/1997, σσ. 25-34.
- ΔΕΛΗΚΩΝΣΤΑΝΤΗ ΚΩΣΤΑ, «Η ευρωπαϊκή μας ταυτότητα μεταξύ χριστιανικής παράδοσης και πλουραλισμού», *Σύναξη* 74/2000, σσ. 29-41.
- ΔΕΛΗΚΩΝΣΤΑΝΤΗ ΚΩΣΤΑ, «Απορίες σχολικής θρησκευτικής αγωγής στην καμπή της χιλιετίας», στον τόμο, ΦΩΠΙΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ (επιμ.), *Ιησούς Χριστός η του Κόσμου Ζωή*, Λευκωσία 2000.

ΔΕΛΗΚΩΝΣΤΑΝΤΗ ΚΩΣΤΑ, «Η νέα γενιά των δασκάλων και το μάθημα των Θρησκευτικών», *Σύναξη* 93/2005, σσ. 67-76.

ΔΕΛΗΚΩΝΣΤΑΝΤΗ ΚΩΣΤΑ, «Η ευρωπαϊκή διάσταση της σχολικής αγωγής», στο συλλ. τόμο *Τα Θρησκευτικά ως μάθημα ταυτότητας και πολιτισμού*, Εισηγήσεις Σεμιναρίου, έκδ. Διακοινοβουλευτικής Συνέλευσης της Ορθοδοξίας –Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2005, σσ. 48-55.

ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Η. Π., «Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών κατά το άρθρο 16 §2 Σ, τα δικαιώματα των γονέων και η “επικρατούσα θρησκεία”», στον τόμο *Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης* [Διοίκηση και Πολιτεία, 17], Αθήνα – Κομοτηνή 1997, σσ. 55-102.

ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Η. Π., *Κράτος και Εκκλησία: μια δύσκολη σχέση*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2001.

ΔΗΜΟΥΛΗΣ Δ., «Η θρησκευτική ελευθερία ως κανόνας διαφοροποίησης και έννοια αποκλεισμού», στο ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Δ. (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, σσ. 81-164.

EDUCATION IN EUROPE: «The Challenge of Pluralism», *British Journal of Religious Education*, 15/1992, no 2.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, *Πρόταση Νόμου: Ρύθμιση σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας, θρησκευτικών ενώσεων και κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας*, Αθήνα 2005.

ΦΕΙΔΑ ΒΛΑΣΙΟΥ, «Το πρόβλημα του σκοπού της παιδείας στο νεώτερο ελληνισμό», *Σύναξη* 8/1983, σσ. 11-22.

FOUNDETHAKIS P., «Religion and Constitutional Culture in Europe», *Revue Hellenique De Droit International*, 53/2000, σσ. 227-275.

ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ ANNA, *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου, Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1979.

ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ Α. – ΔΡΑΓΩΝΑ Θ., «Τι ειν’ η πατρίδα μας;». *Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

ΦΡΑΓΚΟΥ Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, «Οι σκοποί του μαθήματος των Θρησκευτικών και η παιδαγωγική επιστήμη», στα *Πρακτικά Α’ Συνεδρίου Θεολόγων Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 16-18 Μαΐου 1981*, *Κοινωνία* 3/1981, σσ. 275-291.

ΦΩΤΙΟΥ Σ. ΣΤΑΥΡΟΣ, (επιμ.), *Αγωγή Ελευθερίας: Η Πρόταση της Ορθόδοξης Αγωγής στον Σύγχρονο Κόσμο*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1996.

- ΦΩΤΙΟΥ Σ. ΣΤΑΥΡΟΣ, «Θέματα χριστιανικής αγωγής», στο συλλ. τόμο *Θέματα χριστιανικής Αγωγής* εισαγωγή – επιμέλεια Στ. Φωτίου, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2001, σσ. 9-17.
- ΦΩΤΙΟΥ Σ. ΣΤΑΥΡΟΣ, (επιμ.) *Αγωγή νεότητας*, έκδ. Κέντρου Μελετών Ι. Μονής Κύκκου, Λευκωσία 2003.
- ΦΩΤΙΟΥ Σ. ΣΤΑΥΡΟΣ, *The Church in the Modern World*, InderOrthodox Press, Berkeley, California 2004.
- ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ ΓΙΟΥΡΓΚΕΝ, «Προβλήματα Πολιτισμικής Πολλαπλότητας», στο *Η Ευρώπη αντιμέτωπη με το φαινόμενο του ρατσισμού*, Κίνηση Πολιτών κατά του ρατσισμού, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 1995.
- ΧΑΝΤΗΓΚΤΟΝ Π. Σ., *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, μτφρ. Σ. Ριζοθανάση, εκδ. Τερζόπουλου, Αθήνα 1998.
- HUNTINGTON P. S., MCNEIL H. W., ΓΙΑΝΝΑΡΑ Χ., ΣΤΟΦΟΡΟΠΟΥΛΟΥ Θ., ΖΟΥΡΑΡΙ Κ., *Η σύγκρουση Ανατολής-Δύσης και η πρόκληση Χάντινγκτον*, εισαγωγή Γ. Καραμπελιάς, εκδ. Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.
- ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΩΣΤΑΣ, «Το τέλος της Ιστορίας και η σύγκρουση των πολιτισμών στο λυκαυγές του νέου αιώνα», *Καθ' Οδόν* 16/2000, σσ. 49-61.
- ΧΛΕΠΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ-ΚΟΜΝΗΝΟΣ, *Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα 1997.
- HOBSON P. – EDWARDS J., *Religious education in a pluralist society: the key philosophical issues*, Woburn Press, London 1999.
- ΗΟΡΚΟ THOMAS, «Orthodoxy in Post-Modern Pluralist Societies», *The Ecumenical Review* 51/1999, σσ. 364-371.
- ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Δ. (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999.
- ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ Χ. ΚΩΣΤΑΣ, «Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία», στο συλλ. τόμο *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος, επιμ. Χ. Παπαστάθης, έκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 83-124.
- ΖΑΜΠΕΤΑ ΕΥΗ, *Σχολείο και Θρησκεία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003.
- ΖΑΜΠΕΤΑ ΕΥΗ, «Κράτος και Εκκλησία στα σχολεία μας. Κατηχητισμός και μονολιθικότητα. Η διδασκαλία περί θρησκείας στην Ευρώπη», εφημ. *Ελευθεροτυπία* 24-1-2005, σσ. 20-21.

ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν. – ΖΙΑΚΑΣ Γ., *Το Ισλάμ στα σχολικά βιβλία της Ελλάδος*, στο ΑΠΘ, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Θεολογίας, τόμ. 2, παράρτημα 2, Θεσσαλονίκη 1996.

ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΣ, «Η θρησκευτική αγωγή μπρος στο αίτημα για ανεξιθρησκία και εφαρμογή των δημοκρατικών αρχών», στο συλλ. τόμο *Θρησκευτική ελευθερία και Δημοκρατία*, εκδ. Παρασκήνιο, Κίνηση Πολιτών κατά του Ρατσισμού, Αθήνα 2000 σσ. 71-83· *Καθ' Οδόν* 17/2001, σσ. 21-27.

JACKSON R., *Religious Education, An Interpretive Approach*, London 1997.

JENKINS PHILIP, *The next Christendom, The coming of Global Christianity*, Oxford University Press, Oxford 2002.

ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ Δ. ΙΩΑΝΝΗΣ, «Ευρωπαϊκό πνεύμα και ελληνική Ορθοδοξία», *Ευθύνη* 163/1985, σσ. 329-333, 167/1985, σσ. 569-573.

ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ Δ. ΙΩΑΝΝΗΣ, Μητροπολίτης Περγάμου, «Κοινωνία και ετερότητα», *Σύναξη* 76/2000, σσ. 5-15.

ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ Δ. ΙΩΑΝΝΗΣ, Μητροπολίτης Περγάμου, «Πολιτιστικές Ταυτότητες και Παγκοσμιοποίηση», στο *Πολιτιστικές «ταυτότητες» & «παγκοσμιοποίηση»*, *Κείμενα Συνεδρίου*, εκδ. Εταιρεία Παιδείας και Πολιτισμού «Εντελέχεια»-Εκπαιδευτήρια Γείτονα & Κωστέα - Γείτονα, Αθήνα 2003, σσ. 25-33.

ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ Δ. ΙΩΑΝΝΗΣ, Μητροπολίτης Περγάμου, *Πολιτισμική διαφορετικότητα και αμοιβαία κατανόηση στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Ετήσια Διάλεξη εις Μνήμη Κωνσταντίνου Λεβέντη, εκδ. Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία 2004.

ZIZIOULAS D. JOHN, *Communion and Otherness, Further Studies in Personhood and Church*, edided by Paul McPartlan, T&T Clark, London 2006.

ΖΟΡΜΠΙΑΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ, *Ευρώπη, Θρησκεία, Πολιτισμός*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2004.

ΖΟΡΜΠΙΑΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ, «Ορθοδοξία και Κοινωνία των πολιτών στο νέο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι», *Θεολογία* 76/2005.

ΖΟΡΜΠΙΑΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ, *Το θρησκευτικό φαινόμενο και το Μάθημα των Θρησκευτικών στην προοπτική του ευρωπαϊκού μέλλοντος*, εκδ. Τέρτιος, Βόλος 2006.

ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗ ΣΤΑΥΡΟΥ, («Ο Θεός επιστρέφει στην Ευρώπη; Δοκίμιο για τη θρησκευτική δυνατότητα άθεης θρησκείας») στο βιβλίο του Ζαν Ντανιέλ, *Ο Θεός είναι φανατικός;*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1998.

ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗ ΣΤΑΥΡΟΥ, «Τα Θρησκευτικά ως βιβλικό μάθημα», *Νέα Εστία* 1729/2000,

σσ. 1020-1026 και στο συλλ. τόμο *Θρησκευτική Παιδεία και σύγχρονη κοινωνία, Θέσεις και αντιθέσεις*, Εισηγήσεις-Συζητήσεις Δημερίδας, εκδ. Εν Πλω, Αθήνα 2006, σσ. 233-249.

ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗ ΣΤΑΥΡΟΥ, *Ο Θεός στην Πόλη*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2002.

ΘΕΡΜΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, «Ο ξένος, η πατρίδα, η Εκκλησία. Στοχασμοί με αφορμή τη γιορτή των Τριών Ιεραρχών», στο συλλ. τόμο *Πολυπολιτισμικότητα και Εκπαίδευση στον καιρό της Παγκοσμιοποίησης, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 28-29 Ιανουαρίου 2005*, Γραφείο Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών και Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, έκδ. Γραφείου – Ιδρύματος Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών, Αθήνα 2007, σσ. 50-60.

ΚΑΖΕΠΙΔΗ Χ. Α., «Η ιδεολογική σύγχυση και ο δογματικός διαποτισμός των νέων στην ελληνική εκπαίδευση», *Λόγος και Πράξη* 7/1979, σσ. 61-74.

ΚΑΖΕΠΙΔΗΣ Γ., «Indoctrination, Doctrines and the Foundations of Rationality», στο *Philosophy of Education 1987: Proceedings of the Forty-third Annual Meeting of the Philosophy of Education Society*, Normal, Illinois, Philosophy of Education Society, σσ. 229-240.

ΚΑΖΛΑΡΗ ΠΗΓΗ, «Τα θρησκευτικά Γυμνασίου και Λυκείου στην υπηρεσία της εκπαίδευσης για τη συνύπαρξη, τη συνεργασία και το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», στο συλλ. τόμο *ΚΑΙΡΟΣ, Αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγητή Δαμιανό Δοϊκό*, Επιστημονική Επετηρίδα, τ. 4, νέα σειρά, Α.Π.Θ., Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 655-667.

ΚΑΖΛΑΡΗ ΠΗΓΗ, «Τα καινούργια βιβλία των Θρησκευτικών του Δημοτικού. Μια διαφορετική προσέγγιση του θρησκευτικού μαθήματος», *Σύναξη* 66/1998, σσ. 95-106.

ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ, «Θεολογικός “αυτοσχεδιασμός” ή προγραμματισμός και αξιολόγηση; Εναλλακτικές προτάσεις για τη διδασκαλία και την αξιολόγηση των Θρησκευτικών στο Ενιαίο Λύκειο», στο ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ (επιμ.), *Γιατί «Θρησκευτικά» σήμερα;*, Πρακτικά της Δημερίδας: *Το μάθημα των Θρησκευτικών στο Ενιαίο Λύκειο*, (Α΄ Συνάντηση Θεολόγων Καθηγητών), Βόλος 16-17 Απριλίου 1999, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2000, σσ. 39-56.

ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ, «Τα Θρησκευτικά ως πολιτιστικό μάθημα», *Σύναξη* 74/2000, σσ. 69-83.

ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ, «Το θρησκευτικό μάθημα στην εποχή της πολυπολιτισμικότητας», *Καθ' Οδόν* 17/2001, σσ. 39-50.

ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ, «Η Ορθοδοξία και το Ισλάμ, Από τη Νεωτερικότητα στην

Παγκοσμιοποίηση», στο συλ. τόμο της Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος *Ισλάμ και Φονταμενταλισμός, Ορθοδοξία και Παγκοσμιοποίηση*, εποπτεία-συντονισμός ύλης Π. Καλαϊτζίδης-Ν. Ντόντος, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2004, σσ. 9-29.

ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ, «Η διδασκαλία της θρησκείας στη Γαλλία και την Ελλάδα. Συγκλίσεις και αποκλίσεις, προκλήσεις και προοπτικές», Επίμετρο στο βιβλίο του ΝΤΕΜΠΡΕ ΡΕΖΙΣ, *Η διδασκαλία της θρησκείας στο ουδετερόθρησκο σχολείο*, σσ. 69-101, εκδ. Εστία, Αθήνα 2004.

ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ, «Εναλλακτικές προτάσεις για τη φυσιογνωμία και τη διδακτική των Θρησκευτικών. Τα Θρησκευτικά ως πολιτιστικό μάθημα: Το παράδειγμα του βιβλίου της Γενέσεως και η αφήγηση της Δημιουργίας», στο συλλ. τόμο *Τα Θρησκευτικά ως μάθημα ταυτότητας και πολιτισμού*, Εισηγήσεις Σεμιναρίου, έκδ. Διακοινοβουλευτικής Συνέλευσης της Ορθοδοξίας –Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2005, σσ. 156-190.

ΚΑΜΠΑΣΣΕΛΕ ΦΡΑΝΣΟΥΑ, «Θρησκεία και παγκοσμιοποίηση: Η περιπέτεια του Χριστιανισμού στην Αφρική», στο συλλ. τόμο *Πολυπολιτισμικότητα και Εκπαίδευση στον καιρό της Παγκοσμιοποίησης, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 28-29 Ιανουαρίου 2005*, Γραφείο Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών και Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, έκδ. Γραφείου – Ιδρύματος Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών, Αθήνα 2007, σσ. 203-215.

CAMPBELL COLIN, “The Cult, the Cultic Milieu and Secularization”, *A Sociological Yearbook of religion in Britain 5*, SCM Press, London.

CALDWELL ZARRIN, *Religious Education in Schools, Ideas and Experiences from around the World*, Oxford 2002.

ΚΑΝΑΚΙΔΟΥ ΕΛΕΝΗ-ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ ΒΟΥΛΑ, *Διαπολιτισμική Αγωγή*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2^η1998.

ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, «Το ουσιαστικό περιεχόμενο του βιβλικού θρησκευτικού μαθήματος», στα *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Θεολόγων Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 16-18 Μαΐου 1981, Κοινωνία 3/1981*, σσ. 343-356.

ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, «Ο θρησκευτικός πλουραλισμός της εποχής της εμφάνισης του χριστιανισμού και του σημερινού κόσμου», *Καθ’ Οδόν 16/2000*, σσ. 19-22.

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, Χωρεπίσκοπος Τριμυθούντος, *Ο θρησκευτικός και εθνικός πλουραλισμός της νέας κοινωνίας του κόσμου*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2002.

ΚΑΡΑΜΟΥΖΗΣ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ, *Πολιτισμός και διαθρησκευτική αγωγή, Η συγκριτική*

διδασκική των θρησκειών και της θρησκευτικότητας στο σύγχρονο σχολείο, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007.

ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑ ΓΙΩΡΓΟΥ, «Ελλάδα και παγκοσμιοποίηση, Το τέλος μιας εποχής», στο συλλ. τόμο της Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος *Ισλάμ και Φονταμενταλισμός, Ορθοδοξία και Παγκοσμιοποίηση*, εποπτεία-συντονισμός ύλης Π. Καλαϊτζίδης-Ν. Ντόντος, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2004, σσ. 81-105.

ΚΑΡΔΑΜΑΚΗ ΜΙΧΑΗΛ, *Εκκλησιαστική Παιδεία, Η περιπέτεια ενός οράματος*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1994.

ΚΑΡΙΩΤΟΓΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, «Προς τι η διάσταση;», Αφιέρωμα *Θρησκευολογία ή Θρησκευτικά στα σχολεία*, στο *Το Σχολείο και το Σπίτι* 6-7 (399-400)/1997, σσ. 361-364.

ΚΑΤΣΙΑΜΑΝΗΣ ΚΩΣΤΑΣ, «Τα βιβλία των θρησκευτικών του Ενιαίου Λυκείου», Βιβλιοκρισία, *Θέματα Παιδείας* 15-16/2003-2004, σσ. 152-58.

ΚΑΤΣΙΚΑ ΧΡΗΣΤΟΥ – ΠΟΛΥΖΟΥ ΕΥΑΣ, *Εκτός Τάξης το διαφορετικό; Τσιγγάνοι, μειονοτικοί, παλιννοστούντες και αλλοδαποί στην ελληνική εκπαίδευση*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999.

ΚΕΑΝ JOHN, «Εκκοσμίκευση;», στον τόμο MARQUAND DAVID-NETTLER L. RONALD (επιμ.), *Θρησκεία και Δημοκρατία*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, σσ. 17-47.

ΚΕARNEY RICHARD, *Ξένοι, Θεοί και Τέρατα*, μτφρ. Νίκος Κουφάκης, Πρόλογος Νικόλας Σεβαστάκης, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2006.

ΚΕΚΡΙΔΗΣ ΣΤΑΘΗΣ, *Η ελληνορθόδοξη παιδεία ενοποιός παράγων των βαλκανικών λαών*, εκδ. Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Κομοτηνή 1994.

ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΕΣΤΗΣ, «Ο Θεολόγος και τα Θρησκευτικά στο Σχολείο», στο συλλ. τόμο *Η Ελληνορθόδοξη Παιδεία και Αγωγή στην Ευρώπη της Τρίτης Χιλιετίας*, Πρακτικά Παγκρήτιου Θεολογικού Συνεδρίου, 15-17 Οκτωβρίου 1998, έκδ. Κοινοφελούς Ιδρύματος «Παναγία η ακροτηριανή» Ι. Μ. Ιεραπύτνης και Σητείας, Σητεία 2000, σσ. 43-57.

ΚΕΤΙΚΙΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Η αξιολόγηση στο μάθημα των Θρησκευτικών ως αναγκαία προϋπόθεση δημιουργικής προοπτικής στο σύγχρονο Λύκειο», στο ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ (επιμ.), *Γιατί «Θρησκευτικά» σήμερα;*, Πρακτικά της Δημερίδας: *Το μάθημα των Θρησκευτικών στο Ενιαίο Λύκειο*, (Α΄ Συνάντηση Θεολόγων Καθηγητών), Βόλος 16-17 Απριλίου 1999, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2000, σσ. 115-126.

ΚΛΑΨΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, «Πολυπολιτισμός και Ορθοδοξία», στο *Η Ορθοδοξία στο Νέο Κόσμο*, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 19-28.

ΚΛΑΨΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ (επιμ.), *Ορθόδοξες Εκκλησίες σε έναν πλουραλιστικό κόσμο, Ένας οικουμενικός διάλογος*, Πρόλογος Νίκος Κοτζιάς, μτφρ. Αριάδνη Αλαβάνου, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2006.

CLAPSIS EMMANUEL, «The Orthodox Church in a pluralistic World», στο *Orthodoxy in Conversation. Orthodox Ecumenical Engagements*, εκδ. World Council of Churches Publications, σσ.127-150, Γενεύη 2000.

CLAPSIS EMMANUEL (επιμ.), *The Orthodox Church in a pluralistic World, An Ecumenical Conversation*, εκδ. World Council of Churches Publications – Holy Cross Orthodox Press, Geneva-Brookline 2004.

ΚΟΓΚΟΥΛΗ ΙΩΑΝΝΗ, *Το μάθημα των Θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση (1833-1932). Συμβολή στην ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης*, εκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1985.

ΚΟΓΚΟΥΛΗ ΙΩΑΝΝΗ, «Το Μάθημα των Θρησκευτικών προαιρετικό ή υποχρεωτικό;», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 70/1987, σσ. 664-668.

COMLEY T., *Indoctrination, Education and God, The Struggle the mind*, Ashford Colour Press, Great Britain 2005.

ΚΟΝΙΔΑΡΗ Μ. ΙΩΑΝΝΗ, «Η συνταγματική επιταγή για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως», *Σύναξη* 65/1998, σσ. 30-38.

ΚΟΠΤΣΗ Α., «Το γνωστικό αντικείμενο του ΜΘ και ο στόχος της ορθόδοξης χριστιανικής αγωγής», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 802/2004, σσ. 289-295.

ΚΟΥΚΟΥΛΗ ΘΑΝΑΣΗ, «Η θέση της θρησκείας στο Νέο Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και η στάση της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Νομοκανονικά* 2/2003, σσ. 211-220.

ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΣ ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ, Μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος, «Η θρησκευτική αγωγή σήμερα στο σχολείο και την κοινωνία», *Καθ' Οδόν* 17/2001, σσ. 7-13.

ΚΟΥΡΤΗΣ ΑΡΗΣ, «Τα θρησκευτικά ως θεολογικό-ομολογιακό μάθημα», στο συλλ. τόμο *Τα Θρησκευτικά ως μάθημα ταυτότητας και πολιτισμού*, Εισηγήσεις Σεμιναρίου, έκδ. Διακοινοβουλευτικής Συνέλευσης της Ορθοδοξίας –Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2005, σσ. 149-155.

CROUCH COLIN, «Η ήσυχη ήπειρος: θρησκεία και πολιτική στην Ευρώπη», στον τόμο MARQUAND DAVID-NETTLER L. RONALD (επιμ.), *Θρησκεία και Δημοκρατία*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, σσ. 191-218.

ΚΡΙΠΠΑ Η. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Η συνταγματική κατοχύρωση του μαθήματος των Θρησκευτικών παρ' ημίν και εν τη αλλοδαπή», *Θεολογία* 71/2001 (τεύχος 1), Αθήναι, σσ. 311-354.

ΚΤΙΣΤΑΚΙ ΓΙΑΝΝΗ, «Η ευρωπαϊκή προστασία της θρησκευτικής ετερότητας», στο ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Δ. (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, σσ. 225-269.

ΚΤΙΣΤΑΚΙ ΓΙΑΝΝΗ, *Θρησκευτική ελευθερία και ευρωπαϊκή σύμβαση των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα 2004.

ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ ΚΥΡΙΑΚΟΣ, «Ο ευρύς συνασπισμός ετερόκλητων θρησκευτικών ομάδων-ομάδων ατομικών ελευθεριών και η ελεύθερη άσκηση της θρησκείας στις ΗΠΑ. Θρησκευτική πολυφωνία σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία», *Καθ' Οδόν* 16/2000, σσ. 63-69.

ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ ΚΥΡΙΑΚΟΣ, *Περιορισμός στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων*, εκδ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1999.

ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Διερεύνηση της εικόνας του «άλλου» στα νέα σχολικά εγχειρίδια Θρησκευτικών Γυμνασίου*, Διπλωματική Εργασία που υποβλήθηκε στο Πρόγραμμα Σπουδών «Σπουδές στην Εκπαίδευση» του ΕΑΠ, Πάτρα 2006.

ΚΥΡΚΙΝΗ-ΚΟΥΤΟΥΛΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ, «Ο διάλογος των πολιτισμών στην Εκπαίδευση. Το παράδειγμα της Ιστορίας», *Ινδικτος* 20/2006, σσ. 217-222· επίσης στο συλλ. τόμο *Πολυπολιτισμικότητα και Εκπαίδευση στον καιρό της Παγκοσμιοποίησης*, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 28-29 Ιανουαρίου 2005, Γραφείο Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών και Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, έκδ. Γραφείου – Ιδρύματος Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών, Αθήνα 2007, σσ. 152-158.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΓΙΑΝΝΗΣ, «Από το γράμμα του νόμου: Επικρατούσα θρησκεία και ερμηνεία», *Καθ' Οδόν* 17/2001, σσ. 57-60.

LÄHNEMANN J., *Das Wiedererwachen der Religionen als pädagogische Herausforderung. Interrligiöse Erziehung im Spannungsfeld von Fundamentalismus und Säkularismus*, E. B.- Verlag Rissen, Hamburg 1992.

ΛΑΠΠΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Ο διάλογος και το Μάθημα των Θρησκευτικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη 2000.

ΛΙΠΟΒΑΤΣ Θ., ΔΕΜΕΡΤΖΗ Ν., ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ Β. (επιμ.), *Θρησκεία και Πολιτική στη Νεωτερικότητα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2002.

ΜΑΓΡΙΠΛΗΣ Γ. Δ., «Η εκπαίδευση υπό το φως των νέων συνθηκών. Προβληματισμοί για

- το μέλλον της θρησκευτικής παιδείας», *Σύναξη* 93/2005, σσ. 60-66.
- ΜΑΝΙΚΑ ΙΩΑΝΝΗ, *Η Ορθόδοξη Χριστιανική αγωγή (Θρησκευτικά) στην Α'βάθμια Εκπαίδευση (ιστορική, παιδαγωγική και κοινωνική προσέγγιση)*, Βόλος 2003.
- ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, «Μάθημα Θρησκευτικών. Μια προαναγγελθείσα δικαστική απόφαση», *Ελευθεροτυπία* 3-6-1998, σ. 9.
- ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος και το Έθνος, Στη σκιά των ταυτοτήτων*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2000.
- ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, «Η ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας», *Καθ' Οδόν* 16/2000, σσ. 35-48.
- ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, « Συγχύσεις, αντιπαραθέσεις και διαχωρισμοί στις σχέσεις της θρησκευτικής, εθνικής και πολιτικής ταυτότητας των Ελλήνων», στο *Πολιτιστικές «ταυτότητες» & «παγκοσμιοποίηση»*, *Κείμενα Συνεδρίου*, εκδ. Εταιρεία Παιδείας και Πολιτισμού «Εντελέχεια»-Εκπαιδευτήρια Γείτονα & Κωστέα - Γείτονα, Αθήνα 2003, σσ. 139-147.
- ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ Ι. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Πίστη και Πράξη: Το ουσιαστικό περιεχόμενο του δογματικού και ηθικού μαθήματος», στα *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Θεολόγων Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 16-18 Μαΐου 1981*, *Κοινωνία* 3/1981, σσ. 401-413.
- ΜΑΡΙΝΟΥ Ν. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, «Η αλήθεια και η παραπληροφόρηση ως προς το μάθημα των θρησκευτικών», *Ελληνική Δικαιοσύνη*, 36/1995, σσ. 985-996 και *Κοινωνία* 39/1996, σσ. 20-41.
- ΜΑΡΙΝΟΥ Ν. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, «Η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών κατά το Σύνταγμα», στο συλλ. τόμο *Θρησκευτική Παιδεία και σύγχρονη κοινωνία, Θέσεις και αντιθέσεις*, Εισηγήσεις-Συζητήσεις Διημερίδας, εκδ. Εν Πλω, Αθήνα 2006, σσ. 109-124.
- ΜΑΡΙΝΟΥ Ν. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, «Παρατηρήσεις στο πρακτικό επεξεργασίας Αριθ. 347/2002 Τμ. Ε' του Συμβουλίου της Επικρατείας», στα *Νομοκανονικά* 1/2003, έκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, σσ. 161-165.
- ΜΑΡΙΝΟΥ Ν. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Τα βασικά της θρησκευτικής ελευθερίας*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα 2004.
- ΜΑΡΙΝΟΥ Ν. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, «Το Συμβούλιο της Ευρώπης, η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών και η δημοκρατία», στο www@ecclesia.gr
- ΜΑΡΙΝΟΥ Ν. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, «Περί του μαθήματος των Θρησκευτικών», περιοδικό *Τόλμη*, Δεκέμβριος 2006, σσ. 46-51.

- ΜΑΡΚΟΥ Γ. Π., «Η εκπαίδευση σε μια πολυπολιτισμική Ελλάδα», στο ΚΑΖΑΜΙΑ Μ. ΑΝΔΡΕΑ και ΚΑΣΣΩΤΑΚΗ ΜΙΧΑΛΗ (επιμ.), *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, εκδ. Σείριος, Αθήνα 1995.
- MARTIN H. LUTHER, «Η βασιλεία και η εδραίωση της ελληνιστικής θρησκευτικο-πολιτιστικής δύναμης», *Καθ' Οδόν* 16/2000, σσ. 71-80.
- MARQUAND DAVID-NETTLER L. RONALD (επιμ.), *Θρησκεία και Δημοκρατία*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003.
- MASSIGNON B., *Laïcité et gestion de la diversité religieuse à l'école publique en France*, *Social Compass* 47/2000, σσ. 353-366.
- ΜΑΤΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ, «Το μάθημα των Θρησκευτικών και ο ηλεκτρονικός γραμματισμός των μαθητών», *Σύναξη* 80/2001, σσ. 95-103.
- ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, «Θεολογική θεώρηση των σκοπών του θρησκευτικού μαθήματος», στα *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Θεολόγων Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 16-18 Μαΐου 1981*, *Κοινωνία* 3/1981, σσ. 307-320.
- ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, «Θεολογική θεώρηση των σκοπών του θρησκευτικού μαθήματος. Μια πρόταση για το πώς θ' αλλάξει η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών στα σχολεία», *Σύναξη* 1/1982, σσ. 35-41.
- ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, «Μια άλλη διάσταση του θρησκευτικού μαθήματος», *Καθ' Οδόν* 17/2001, σσ. 15-20.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Για την Ευρώπη μας με αγάπη*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2003.
- ΜΟΛΟΚΟΤΟΣ-LIEDERMAN LINA, *Religious Diversity in Schools, The Muslim Headscarf Controversy and Beyond*, *Social Compass* 47/2000, σσ. 367-381.
- ΜΟΛΟΚΟΤΟΣ-LIEDERMAN LINA, “Mutations et débats sur la question religieuse dans l'espace scolaire grec”, *Social Compass* 51(4)/2004, σσ. 487-497.
- ΜΟΥΖΕΛΗ ΝΙΚΟΥ, «Η διδασκαλία των θρησκευτικών», εφημ. *Το Βήμα*, 16-10-1995.
- ΜΟΥΖΕΛΗ ΝΙΚΟΥ, «Κοσμοπολιτισμός: Η παγκοσμιοποίηση των αξιών και οι εχθροί τους, Η πρόκληση της Ορθοδοξίας», στο συλ. τόμο της Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος *Ισλάμ και Φονταμενταλισμός, Ορθοδοξία και Παγκοσμιοποίηση*, εποπτεία-συντονισμός ύλης Π. Καλαϊτζίδης-Ν. Ντόντος, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2004, σσ. 107-116.
- ΜΠΑΓΙΩΝΑΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ, «Το μάθημα των θρησκευτικών στο πλαίσιο μιας ορθολογικής εκπαίδευσης», Αφιέρωμα *Θρησκευσιολογία ή Θρησκευτικά στα σχολεία*, στο *Το Σχολείο και το Σπίτι* 6-7 (399-400)/1997, σσ. 364-368.

ΜΠΕΓΖΟΣ ΜΑΡΙΟΣ, «Δημοκρατία στο μάθημα των θρησκευτικών», Αφιέρωμα *Θρησκευσιολογία ή Θρησκευτικά στα σχολεία*, στο *Το Σχολείο και το Σπίτι* 6-7 (399-400)/1997, σσ. 368-369.

ΜΠΕΓΖΟΣ ΜΑΡΙΟΣ, «Η ελληνορθόδοξη παιδεία και αγωγή στην Ευρώπη της τρίτης χιλιετίας», στο συλλ. τόμο *Η Ελληνορθόδοξη Παιδεία και Αγωγή στην Ευρώπη της Τρίτης Χιλιετίας*, Πρακτικά Παγκρήτιου Θεολογικού Συνεδρίου, 15-17 Οκτωβρίου 1998, έκδ. Κοινοφελούς Ιδρύματος «Παναγία η ακροτηριανή» Ι. Μ. Ιεραπότνης και Σητείας, Σητεία 2000, σσ. 33-42.

ΜΠΕΗΣ Κ., (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία*, Αθήνα 1997.

ΜΠΕΡΕΡΗΣ Π., ΣΙΑΣΙΑΚΟΣ Κ., ΛΑΖΑΚΙΔΟΥ Γ., *Πολυπολιτισμική Εκπαίδευση και Αξιοποίηση της μέσω των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνιών*, εκδ. Ελληνοεκδοτική, Αθήνα 2007.

ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ ΕΥΓΥΧΗΣ, «Τα του Καίσαρος τω Καίσαρι. Το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού των πολιτών», Αφιέρωμα *Θρησκευσιολογία ή Θρησκευτικά στα σχολεία*, στο *Το Σχολείο και το Σπίτι* 6-7 (399-400)/1997, σσ. 370-373.

ΜΠΙΤΣΑΞΗΣ Π., ΑΓΟΥΡΙΔΗΣ Σ., ΗΛΙΟΥ Φ. κ.ά., *Θρησκευτική ελευθερία και δημοκρατία*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 2000.

ΜΠΟΛΤΕΤΣΟΥ Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Η Θεολογία της Πολυπολιτισμικότητας στην Καινή Διαθήκη. Η ευλογία της ετερότητας Συνέπειες και προεκτάσεις*, Αταλάντη 2000.

ΜΠΟΥΚΑΛΑ ΠΑΝΤΕΛΗ, «Είναι διδακτός ο Θεός;», στο συλλ. τόμο *Θρησκευτική Παιδεία και σύγχρονη κοινωνία, Θέσεις και αντιθέσεις*, Εισηγήσεις-Συζητήσεις Δημερίδας, εκδ. Εν Πλω, Αθήνα 2006, σσ. 199-209.

ΝΕΛΛΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Η Ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία και το μάθημα των θρησκευτικών», Ανάπτυχο από το περιοδικό *Λόγος και Πράξη*, Αθήνα 1977.

ΝΕΛΛΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Το μάθημα των θρησκευτικών και η Εκκλησία», *Σύναξη* 14/1985, σσ. 87-90.

ΝΕΛΛΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Το φως του Λόγου, Θεολογικές προοπτικές για τον ξεπέρασμο της κρίσης του μαθήματος των θρησκευτικών», *Σύναξη* 14/1985, σσ. 100-102.

ΝΕΛΛΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Τα Δυτικά τεχνολογικά πλαίσια της ζωής και η Ορθόδοξη Εκκλησία», *Σύναξη* 65/1998, σσ. 6-17.

ΝΗΣΙΩΤΗ ΝΙΚΟΥ, «Η θρησκευτική παιδεία εν όψει των νεότερων κοινωνικών εξελίξεων», στο συλλ. τόμο *Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου* (3/5-9-1982), Αθήνα 1984, σσ. 323-359 σσ. 361-370.

- ΝΙΚΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, *Εκκλησία και Παιδεία*, Αθήνα 1991.
- ΝΙΚΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, *Διδακτική του θρησκευτικού μαθήματος, Θεωρία και Πράξη*, εκδ. Βιβλιογονία, Αθήνα 1992.
- ΝΙΚΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, «Τα θρησκευτικά στα σχολεία», *Εξοδος* 15(19)/1995, σσ. 6-18.
- ΝΙΚΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, *Κατά καιρούς... Άρθρα και μελέτες εκπαιδευτικού περιεχομένου*, Αθήνα 1996.
- ΝΙΚΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, «Θρησκευσιολογία στα σχολεία μας. Μια ανεδαφική πρόταση», *Αφιέρωμα Θρησκευσιολογία ή Θρησκευτικά στα σχολεία, στο Το Σχολείο και το Σπίτι* 6-7 (399-400)/1997, σσ. 373-376.
- ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ., «Παιδαγωγικές προσεγγίσεις της πολυπολιτισμικότητας στην κατάρτιση των εκπαιδευτικών», *Μακεδόν* 7/2000, σσ.124-134.
- ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΟΣ, «Προβληματισμοί για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης», *Νομοκανονικά* 1/2005, σσ. 193-198.
- ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΟΣ, *Ιδιωτικοποίηση της θρησκείας και εκκοσμίκευση της Εκκλησίας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2005.
- ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΟΣ, «Χωρισμός Κράτους – Εκκλησίας; Νομικοί προβληματισμοί και προτάσεις», εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2006.
- ΝΟΥΤΣΟΣ Χ., *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
- ΝΤΕΜΠΡΕ ΡΕΖΙΣ, *Η επιστήμη της επικοινωνίας, Ιδέες γενικής μεσολογίας*, μτφρ. Κλεοπάτρα Ουγουρλόγλου, εκδ. Νέα Σύνορα Λιβάνη, Αθήνα 1997.
- ΝΤΕΜΠΡΕ ΡΕΖΙΣ, *Η διδασκαλία της θρησκείας στο ουδετερόθρησκο σχολείο*, Πρόλογος Ζακ Λαγκ, Μετάφραση Γιώργος Καράμπελας, Επίμετρο Παντελής Καλαϊτζίδης, εκδ. Εστία, Αθήνα 2004.
- ΝΤΕΜΠΡΕ ΡΕΖΙΣ, *Ανθρώπων κοινωνίες. Για να τελειώνουμε με τη «θρησκεία»*, Μετάφραση Γιώργος Καράμπελας, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2006.
- ΝΤΙΛΕ ΑΛΜΠΡΕΧΤ, *Οι Έλληνες και οι Ξένοι*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1998.
- ΞΥΔΑΚΗ Γ. ΝΙΚΟΥ, «Το μάθημα των Θρησκευτικών: πολιτιστική προσφορά ή αναπαραγωγή συντηρητισμού;», στο συλλ. τόμο *Θρησκευτική Παιδεία και σύγχρονη κοινωνία, Θέσεις και αντιθέσεις*, Εισηγήσεις-Συζητήσεις Δημερίδας, εκδ. Εν Πλω, Αθήνα 2006, σσ. 49-60.
- ΟΔΟΝ V., *Les Religions dans le Monde*, Flammarion, Dominos, Paris 1995.
- ΟΡΤΗ ΓΟΤΤΦΡΙΕΔ, «Μνήμη – Μετάνοια - Ανοιχτότητα. Η διαλογικότητα ως τρόπος ζωής

και στοχασμού για την Εκκλησία και τη Θεολογία στην πολυπολιτισμική κοινωνία», μτφρ. Κωνσταντίνου Μ.-Βλέτσης Α., *Καθ' Οδόν* 13/1997, σ.73-98.

PAJER FLAVIO, *L'insegnamento scolastico della religione nella nuova europa*, Editrice Elle Di Ci, Ser 6, Torino 1991.

ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, «Θρησκευτικά: “Και η ονομασία καθαυτή προκαλεί αλλεργία”», *Σύναξη* 66/1998, σσ. 121-124.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΡΗΣ, «Ελληνορθόδοξη ιδεολογία και μεταρρυθμισμένη ευαγγελική πίστη», *Καθ' Οδόν* 17/2001, σσ. 61-70.

ΠΑΠΑΔΕΡΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, «Παιδαγωγικές πτυχές του εμπεριστάτου της Ορθοδοξίας», στο συλλ. τόμο *Το εμπερίστατο της Ορθοδοξίας και η αποστολή της στο άμεσο μέλλον*, Παγκρήτιο Θεολογικό Συνέδριο, 21-23 Οκτωβρίου 1993, εκδ. του Πατριαρχικού Πνευματικού Κέντρου «Άγιος Ραφαήλ», Σπήλι Ρεθύμνης 1994, σσ. 133-160.

ΠΑΠΑΔΕΡΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, «Θρησκείες και πολιτισμοί. Σύγκλιση, σύγκρουση, διάλογος», στο συλ. τόμο *Ορθοδοξία και η των πάντων ενότης*, εκδ. Ι. Μ. Κουτλουμουσίου, Άγιον Όρος 1997, σσ. 193-207.

ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ν. ΘΑΝΑΣΗ, «Μνήμη μαθήματος θρησκευτικών», *Σύναξη* 14/1985, σσ. 84-86.

ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ν. ΘΑΝΑΣΗ, «Εδώ σε θέλω, κάβουρα. Μερικές προτάσεις για τη διδακτική πράξη των Θρησκευτικών», *Σύναξη* 71/1999, σσ. 97-107.

ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ν. ΘΑΝΑΣΗ, *Ο Θεός μου ο Αλλοδαπός. Κείμενα για μιαν αλήθεια που είναι «του δρόμου»*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2004.

ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ν. ΘΑΝΑΣΗ, «Διδάσκοντας γύπτους και τσελεπήδες περί περιτομής και αβατάρα ή ο Θεός μου ο Αλλοδαπός», στο συλλ. τόμο *Πολυπολιτισμικότητα και Εκπαίδευση στον καιρό της Παγκοσμιοποίησης, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 28-29 Ιανουαρίου 2005, Γραφείο Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών και Παιδαγωγικό Ινστιτούτο*, έκδ. Γραφείου – Ιδρύματος Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών, Αθήνα 2007, σσ. 139-151.

ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΣ, «Παγκοσμιοποίηση, Μετανεωτερικότητα, Πολυπολιτισμικότητα», *Ινδικτος* 20/2006, σσ.77-97· επίσης στο συλ. τόμο *Πολυπολιτισμικότητα και Εκπαίδευση στον καιρό της Παγκοσμιοποίησης, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 28-29 Ιανουαρίου 2005, Γραφείο Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών και Παιδαγωγικό Ινστιτούτο*, έκδ. Γραφείου – Ιδρύματος Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών, Αθήνα 2007, σσ. 29-49.

- ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ, «Ελευθερία της λατρείας και επικρατούσα θρησκεία», στο συλλ. τόμο *Θρησκευτική Ελευθερία και Επικρατούσα Θρησκεία*, έκδ. Ένωση Νομικών Βορ. Ελλάδος – Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 21-50.
- ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ – ΑΡΧΙΜ. ΠΑΠΑΘΩΜΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ (επιμ.), *Πολιτεία, Ορθόδοξη Εκκλησία και Θρησκευόμενα στην Ελλάδα*, εκδ. Επέκταση, Κατερίνη 2006.
- ΠΑΤΣΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, *Κράτος και Εκκλησία. Αυταρχισμός και Δογματισμός στην Εκπαίδευση (1821-2006)*, εκδ. Εύανδρος, Αθήνα 2006.
- ΠΕΝΙΡΤΖΗ-ΖΑΧΑΡΑΚΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ, «Ο αγώνας και η αγωνία του θεολόγου καθηγητή», στο συλλ. τόμο *Θρησκευτική Παιδεία και σύγχρονη κοινωνία, Θέσεις και αντιθέσεις, Εισηγήσεις-Συζητήσεις Διημερίδας*, εκδ. Εν Πλω, Αθήνα 2006, σσ. 27-36.
- ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *Perspectives* 33(2)/2003, «Education et Religion: Les chemin de la tolérance».
- ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *Le Monde des Religions* 9/2005, έρευνα για τη θρησκευτική εκπαίδευση στην Ευρώπη..
- ΠΕΡΣΕΛΗ Π. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Χριστιανική Αγωγή και Σύγχρονος Κόσμος. Θέματα θεωρίας και πράξης της χριστιανικής αγωγής*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1994.
- ΠΕΡΣΕΛΗ Π. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, «Το μάθημα των θρησκευτικών στις χώρες της Ευρωπ. Ένωσης», *Σύναξη* 65/1998, σσ. 39-43.
- ΠΕΡΣΕΛΗ Π. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, «Προοπτικές της Ορθόδοξης Χριστιανικής Αγωγής στη διαμόρφωση του Ευρωπαϊκού πολιτισμικού και εκπαιδευτικού γίνεσθαι», στο συλλ. τόμο *Η Ελληνορθόδοξη Παιδεία και Αγωγή στην Ευρώπη της Τρίτης Χιλιετίας*, Πρακτικά Παγκρήτιου Θεολογικού Συνεδρίου, 15-17 Οκτωβρίου 1998, έκδ. Κοινοφελούς Ιδρύματος «Παναγία η ακροτηριανή» Ι. Μ. Ιεραπότνης και Σητείας, Σητεία 2000, σσ. 73-86.
- ΠΕΡΣΕΛΗ Π. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Σχολική Θρησκευτική Αγωγή*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα ²1998.
- ΠΕΡΣΕΛΗ Π. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Κατήχηση και Παιδεία. Μελετήματα Χριστιανικής Θρησκευτικής Αγωγής*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2003.
- ΠΕΡΣΕΛΗ Π. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Πίστη και θρησκευτική αγωγή*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2005.
- ΠΕΤΡΟΥ Σ. ΙΩΑΝΝΗΣ, «Άγιο Πνεύμα, ανθρώπινη ελευθερία και πολιτισμικός πλουραλισμός», *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ, Νέα Σειρά, Τμήμα Θεολογίας* 8/1998, σσ. 361-374.
- ΠΕΤΡΟΥ Σ. ΙΩΑΝΝΗΣ, «Η πολυπολιτισμικότητα ως κοινωνικό γεγονός και κοινωνικό αίτημα», *Καθ' Οδόν* 16/2000, σσ. 5-17.

- ΠΕΤΡΟΥ Σ. ΙΩΑΝΝΗΣ, «Το μάθημα των θρησκευτικών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα», *Καθ' Οδόν* 17/2001, σσ. 29-37.
- ΠΕΤΡΟΥ Σ. ΙΩΑΝΝΗΣ, *Πολυπολιτισμικότητα και θρησκευτική ελευθερία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2003· εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη ²2005.
- ΠΕΤΡΟΥ Σ. ΙΩΑΝΝΗΣ, «Το μάθημα των Θρησκευτικών και η κοινωνικοποίηση των μαθητών», *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής, Νέα Σειρά, Τμήμα Θεολογίας*, τόμος 14, Τιμητικό Αφιέρωμα στον ομ. Καθ. Δημήτριο Τσάμη, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 221-232.
- PIRRI-SIMONIAN T., «Christian Education in Pluralist Societies», εκδ. World Council of Churches, *Education Newsletter* 2-3/1993, σσ. 1-7.
- POLIS ADAMANTIA, «Eastern Orthodoxy and Human Rights», *Human Rights Quarterly*, The Johns Hopkins University Press, 15/1993, σσ. 339-356.
- POLIS ADAMANTIA, «Ελλάδα, ένα προβληματικό κοσμικό κράτος», στο *Νομικά Ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, εκδ. Κριτική Αθήνα 1999, σσ.165-197.
- POLONY NATACHA, “L’ école malade de la religion”, *Marianne* 4-10-9-2004.
- POLONY NATACHA, “Religion à l’ école ”, *Science et Vie* 1033/2003.
- ΠΟΛΥΖΟΥ ΝΙΚΟΥ, «Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Ανιχνεύοντας την εικόνα του “άλλου” στα βιβλία των Θρησκευτικών του Δημοτικού Σχολείου», *Διαβάζω* 432/2002, σσ. 39-42.
- ΠΟΡΤΕΛΑΝΟΣ ΣΤΑΜΑΤΗΣ, *Διαπολιτισμική Θεολογία, Πρόταση διαθεματικής διδακτικής*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002.
- ΠΟΡΤΕΛΑΝΟΣ ΣΤΑΜΑΤΗΣ, «Τα Θρησκευτικά ως συνδυαστικό μάθημα (Εναλλακτική διδακτική πρόταση)», στο συλλ. τόμο *Τα Θρησκευτικά ως μάθημα ταυτότητας και πολιτισμού*, Εισηγήσεις Σεμιναρίου, έκδ. Διακοινοβουλευτικής Συνέλευσης της Ορθοδοξίας –Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2005, σσ. 198-210.
- ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ, (*συζήτηση για σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας, θρησκευτικό μάθημα*), Α΄ περίοδος, σύνοδος Β΄, συνεδρίαση ΡΙΔ΄, Πέμπτη 30 μαρτίου 2006.
- ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ ΓΙΩΡΓΟΥ, *Γεωπολιτική της Ελλάδας*, εκδ. Libro, Αθήνα 1998.
- ΡΑΜΦΟΣ ΣΤΕΛΙΟΣ, *Θεού Γράμματα Σπουδάσματα, Μια πρόταση για την διδασκαλία των Θρησκευτικών*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα, ¹1981.
- ΡΕΡΑΚΗΣ ΗΡΑΚΛΗΣ, *Ο «άλλος» στο ελληνικό σχολείο, Ορθόδοξη χριστιανοπαιδαγωγική θεώρηση*, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2007.

- ΠΕΡΑΚΗΣ ΗΡΑΚΛΗΣ, *Σύγχρονη διδακτική των θρησκευτικών*, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2007.
- SEGLERS GOMEZ-QUINTERO ALEX, “religious education in the Spanish school system”, *Journal of Church and State*, June 2004.
- SCHWEITZER F., *The Children’s Right to Religion*, Guetersloh 2000.
- ΣΙΑΧΟΥ ΙΩ., «Μια “θετική” προσέγγιση στα Θρησκευτικά», στο συλλ. τόμο *Θρησκευτική Παιδεία και σύγχρονη κοινωνία, Θέσεις και αντιθέσεις*, Εισηγήσεις-Συζητήσεις Διημερίδας, εκδ. Εν Πλω, Αθήνα 2006, σσ. 37-48.
- ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Κ., «Πίστευε, αν θέλεις, αλλά και ερεύνα. Η αλήθεια για τη διδασκαλία των θρησκευτικών στις χώρες της Ε.Ε. και στις Η.Π.Α. και οι σύγχρονες τάσεις γύρω από τις σχέσεις σχολείου, εκκλησίας και θρησκείας», *Σύγχρονα Θέματα* 57/1995, σσ. 17-25.
- SCHREINER P., *Religious education in Europe, A collection of basis information about RE in European countries*, Comenius Institute, Muenster 1999.
- SCHREINER P.(επιμ.), *Religious Education in Europe*, Muenster 2000.
- SCHREINER P., *Religious Education in Europe*, Munster 2001.
- ΣΤΑΥΡΙΑΝΙΔΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Θρησκευτική ελευθερία*, Αθήνα 1996.
- ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΧΑΛΗΣ, «Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και οι σχέσεις Πολιτείας – Εκκλησίας», στο ΧΡΗΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Δ. (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, σσ. 199-224 και *Καθ’ Οδόν* 15, σσ. 41-53.
- ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΧΑΛΗΣ, *Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας*, Αθήνα 1993.
- STARCK CHRISTIAN, “Education Religieuse et Constitution”, στο συλλ. Τόμο *Constitution & Religion, Table Ronde – Athenes, 22-26 Mai 2002* (επιμ. Julia Pliopoulos-Strangas), εκδ. Sakkoulas – bruylant, σσ. 155-172.
- ΣΤΟΓΙΑΝΝΙΔΗΣ Β. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, *Μεταμοντέρνο και Ορθόδοξη Χριστιανική Αγωγή, Ένας διάλογος με τους Jean-Francois Lyotard, Wolfgang welsch και Gianni Vattimo*, εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003.
- STOGIANNIDIS ATHANASSIOS, *Leben und Denken. Bildungstheorien zwischen Theosis und Rechtfertigung. Eine Untersuchung zum Verhältnis von Evangelischern und Orthodoxer Religionspädagogik*, (Dissertation), Münster 2003.
- ΣΤΟΓΙΑΝΝΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, «Η θρησκευτική παιδεία στους νεώτερους χρόνους», στο συλλ. τόμο *Πρακτικά Ε’ Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου(3-5/9/1982)*, Αθήνα 1984, σσ.

291-300.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ, *Les religions méditerranéennes, Islam, Judaïsme et Christianisme. Un dialogue en marche*, Office des publications officielles des Communautés européennes Bruxelles 1996.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ, *Σχολείο χωρίς σύνορα*, έκδ. ΚΕΜΕΤΕ-ΟΛΜΕ, Αθήνα 2000.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ, *Education today*, No 2, Unesco, Paris 2002.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ, *Education and Religion in a European Context*, Berlin 2005.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ, *Το φορολογικό καθεστώς των θρησκευμάτων. Φορολογική ισότητα και θρησκευτική ελευθερία*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 2005.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ, *Αξίες και αρχές για την οικοδόμηση της Ευρώπης, Αθήνα 4-6 Μαΐου 2003, Πρακτικά του Πανευρωπαϊκού Συνεδρίου της Εκκλησίας της Ελλάδος*, εκδ. Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2005.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ, *Πολυπολιτισμικότητα και Εκπαίδευση στον καιρό της Παγκοσμιοποίησης, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 28-29 Ιανουαρίου 2005, Γραφείο Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών και Παιδαγωγικό Ινστιτούτο*, έκδ. Γραφείου – Ιδρύματος Νεότητας Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών, Αθήνα 2007.

ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ, «Πρακτικό επεξεργασίας Διατάγματος Αριθ. 347/2002 Τμ. Ε΄, Θρησκευτική ελευθερία.–Μάθημα Θρησκευτικών–Εκπαιδευτικοί.», *Νομοκανονικά* 1/2003, έκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, σσ. 158-161.

ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, (Πόρισμα 3607.02.23/7-6-2002, έγγραφο 19905.04.2.1/15-11-2004), «Πορίσματα Συνηγόρου του Πολίτη περί απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών», *Σύναξη* 93/2005, σσ. 93-101.

ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ, *Σύσταση 1720: Education and religion*, Doc. 10673, Report: Committee on Culture, Science and Education, Rapporteur: Andre Schneider, France, Group of the European People's Party, Parliamentary assembly, Council of Europe, (website: assembly.coe.int), 19- 9-2005.

ΣΩΤΗΡΕΛΗ Χ. ΓΙΩΡΓΟΥ, *Θρησκεία και Εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, ³1998.

ΣΩΤΗΡΕΛΗ Χ. ΓΙΩΡΓΟΥ, «Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης στην προκρούστεια κλίνη της “επικρατούσας θρησκείας”», *Νομικό Βήμα*, 43/1995, σσ. 982-988.

ΣΩΤΗΡΕΛΗ Χ. ΓΙΩΡΓΟΥ, «Ο χωρισμός Κράτους και Εκκλησίας: Η αναθεώρηση που δεν έγινε», στο *Νομικά Ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Κέντρο Ερευνών

- Μειονοτικών Ομάδων, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, σσ. 19-79.
- ΣΩΤΗΡΕΛΛΗ Χ. ΓΙΩΡΓΟΥ, «Σχόλιο στο πρακτικό επεξεργασίας Αριθ. 347/2002 Τμ. Ε΄ του Συμβουλίου της Επικρατείας», στα *Νομοκανονικά* 1/2003, έκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, σσ. 165-168.
- ΤΑΪΗΛΟΡ ΤΣΑΡΛΣ, *Πολυπολιτισμικότητα*, μτφρ. Φιλήμων Παιονίδης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 3^ο2000.
- ΤΑΛΙΑΔΟΥΡΟΥ ΣΠΥΡΟΥ, Υφυπουργού ΥΠΕΠΘ, «Τα Θρησκευτικά συμβάλλουν στην ηθική αγωγή», Έρευνα της εφημ. *Ελευθεροτυπίας*, 24-1-2005.
- TARAZAR CONSTANCE, «Ορθόδοξες προοπτικές στα Αναλυτικά Προγράμματα Χριστιανικής Αγωγής», στο συλλ. τόμο *Θέματα χριστιανικής Αγωγής* εισαγωγή – επιμέλεια Στ. Φωτίου, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2001, σσ. 73-100.
- ΤΡΩΪΑΝΝΟΥ ΣΠΥΡΟΥ, «Η θρησκευτική εκπαίδευση στο πλαίσιο του ατομικού δικαιώματος θρησκευτικής ελευθερίας», στο συλλ. τόμο *Χαριστήριο-Σύμμεικτα Παπαχατζή*, 1989, σσ. 285-301.
- ΤΡΩΙΑΝΟΥ ΣΠΥΡΟΥ, «Η επικρατούσα Θρησκεία», στο συλλ. τόμο ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ – ΑΡΧΙΜ. ΠΑΠΑΘΩΜΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ (επιμ.), *Πολιτεία, Ορθόδοξη Εκκλησία και Θρησκευόμενα στην Ελλάδα*, εκδ. Επέκταση, Κατερίνη 2006, σσ.21-35..
- ΤΣΑΚΑΛΙΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Το Ισλάμ στα Αναλυτικά Προγράμματα των σχολείων Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Ελλάδος καθώς και στις οδηγίες του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου», στο ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν. – ΖΙΑΚΑΣ Γ., *Το Ισλάμ στα σχολικά βιβλία της Ελλάδος*, ΑΠΘ, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Θεολογίας, τόμ. 2, παράρτημα 2, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 25-35.
- ΤΣΑΤΣΗ ΘΩΜΑ, «Κράτος και Εκκλησία στα σχολεία μας», Έρευνα της εφημ. *Ελευθεροτυπίας*, 24-1-2005.
- ΤΣΑΤΣΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, «Δύο γνωμοδοτικά σημειώματα για τη σχέση Εκκλησίας-Κράτους και για τη θρησκευτική ελευθερία», *Δίκαιο και Πολιτική* 15/1988, σσ.195-203.
- WILAIME J. P., *Les mutations contemporaines du religieux*, Fondation Singer Polignac, εκδ. Brepols Publischers, Turnhout 2003.
- WILAIME J. P., «Ecole et Religion», *Revue Internationale d'Education* 36/2004.